

האוניברסיטה הפתוחה

המחלקה לסוציולוגיה מדע המדינה ותקשורת

"עומדים מן הצד" - התנהגות "הצד השלישי" בתקופת השואה

Bystander - The Behavior of the "Third Party" in the Holocaust

גינסבר אפי

עבודת מחקר זו נכתבה בהנחיית פרופסור גיא מירון וד"ר עידית גיל

תזה זו מוגשת במסגרת התוכנית ללימודי דמוקרטיה בין תחומיים

באוניברסיטה הפתוחה

המחלקה לסוציולוגיה, מדע המדינה ותקשורת

רעננה

ינואר 2024

ת.ז : 028759652

The Open University

Department of Sociology Political Science and Communication

Bystander - The Behavior of the "Third Party" in the Holocaust

Ginsber Efi

This research paper was written under the guidance of Professor Guy Miron
and Dr. Idit Gil

This Thesis is submitted for The Democracy Studies Program

The Open University of Israel

The Department of Sociology, Political Science and Communication

Raanana

January 2024

ID :028759652

לרינה נחום, סבתי ז"ל - עמוד הענן והאש שלצידי.

תודות

תודתי נתונה בראש ובראשונה לד"ר עידית גיל שסייע לי רבות בהתוויית הדרך לאורך כל תהליך כתיבת המחקר. תודה לפרופסור גיא מירון שסייע בידיעותיו והצעותיו הנבונות. לפרופסור יגיל לוי ולד"ר דוד לוין מודה אני רבות על שלימדוני את רזי המחקר ושיטותיו.

"הצד השלישי קריטי ל"הצלחת" הג'נוסייד. זאת כיוון שמעשי רצח עם יכולים להתבצע רק כשמערכת יחסי הכוחות בין הקורבנות לרוצחים היא של עליונות כוחנית מוחלטת של הרוצחים, ומציאות כזו תלויה במידה לא מעטה בהתנהגותו של הצד השלישי, שהוא רוב רובה של החברה האנושית". (אורון, 2010, עמ' 4)

תקציר

העיירה פונאר שבליטא, שימשה בשנים 1941-1943 אתר רצח המוני. מעשי הרצח התבצעו בסמיכות רבה לבתי התושבים – פולנים וליטאים שהתגוררו במקום. כ-100,000 בני אדם נרצחו בבורות הירי בפונאר, ביניהם 70,000 יהודים. אתר ירי זה זכה לתיעוד חריג, ממקור ראשון ובזמן אמת. עיתונאי פולני בשם קז'ימייז' סאקוביץ' (1899-1944) שהתגורר בזמן התרחשות האירועים בפונאר, בבית הקרוב ביותר לאחד מבורות הירי, הצליח לתעד כמעט מדי יום ביומו את שראה ושמע – 835 ימים של רצח עם ובפירוט רב.

תפקידם של מבצעים, קורבנות ו"עומדים מן הצד" הוא נושא מרכזי בדיונים על המורשת האתית של השואה. ההיסטוריוגרפיה של חקר השואה מלמדת כי בבחינת הפעולות, התגובות והמניעים של משתתפים, הושם דגש רב יותר על המבצעים והקורבנות, ובחינת תפקידם של "עומדים מן הצד" ואפילו הגדרת המונח עצמו, הוזנחה יחסית.

המונח "עומדים מן הצד" (Bystander) שימש בעשורים הראשונים לחקר השואה שם נרדף לאדישות למצוקתם של אחרים, כתיאור לתופעה כללית לפסיביות לפשעי הנאצים, הכוללת אי נקיטת עמדה/או סיוע לקורבנותיו.

התאוריות המחקריות המתגבשות לאחרונה קובעות כי בפועל לא התקיימה תופעה נרחבת של "עמידה מהצד" בתקופת השואה במובן התנהגותי פסיבי. מקרי הבוחן שנבחנו במהלך השנים האחרונות אמנם מסיעים בביסוס התפנית המחקרית המתגבשת ומרחיבים את היריעה בנוגע למידת ואופן השתתפותה של קטגוריית "הצד השלישי" בפשעי הנאצים, יחד עם זאת, המחקרים שהוצגו בעניין זה מוגבלים ליחסי הגומלין המתרחשים בין מבצעים, שותפים וקורבנות בזירה הפולנית בעיקר, ובספקטרום נרחב יותר – בזירה המצויה במעגל החיצוני לאירועי הרצח, תוך הצגת היחס המספרי המוכר – רוב פסיבי ומיעוט אקטיבי.

מקרה פונאר מאפשר להמחיש את השפעתה הישירה והעקיפה של קטגוריית ה"עומדים מהצד" על מנגנון ההשמדה ובמוקד התרחשותו. הקורפוסים שנבחנו¹ מלמדים על תנועה נרחבת של משתתפים שאינם משתייכים לקטגוריית המבצעים והקורבנות, הנעים מעמדת הצופה לעמדת משתף הפעולה – השפעתם

¹ המקור המרכזי העומד בביסוס מחקר זה הינו – יומנו של עיתונאי פולני בשם קז'ימייז' סאקוביץ' (Kazimierz Sakowicz). ראו: Arad, 2005.

קורפוסים משלמים: האחד כולל מסמכי ארכיון, תעודות ומסמכים רשמיים של מבצעי הרצח. ראו: Lakovlev, 2008. קורפוס משלים שני כולל עדויות של תושבי פונאר ושל שורדי פונאר. ראו: פנחסוב, כפתורי, 2003. קורצ'אק, 1946.

על מנגנון הרצח בולטת: מעורבות נרחבת בהיבטים הכלכליים של תהליך ההשמדה, סיוע לוגיסטי עקיף וישיר למנגנון הרצח והשתתפות ישירה בפעולות ההרג.

הממצאים מבססים את ההנחה הקושרת בין התנהגות האוכלוסייה הכללית להצלחת מנגנון ההשמדה. המחקר נשען על תאוריית מודל הכוכבים² (Constellation) המסייע בהרחבת הרביזיה המחקרית ביחס לתופעת "העומדים מן הצד". טענתי – רתימת קטגורית "העומדים מן הצד" לצד המבצעים עם תחילתו של אירוע השמדה מומחשת בפונאר. מקרה בוחן זה מלמד – רמת מוטיבציה גבוהה של משתתפים לצד מבצעים חיונית למימוש תהליך ההשמדה, ומכאן שהצלחתו תלויה במידה רבה בהתנהגותם.

² מודל "קבוצת כוכבים-עבריינים, קורבנות וצופים" (Constellation) פורסם בשנת 2005 בכתב העת המחקרי של "האגודה לחקר האנתרופולוגיה היישומית" (Human Organization) במסגרת מחקרם של קול וארנרייך - "חישוב מחדש של מערכת יחסים במהלך רצח עם". ראו: Cole. Ehrenreich, 2005.

תוכן עניינים

2 מבוא

פרק ראשון – סקירת ספרות ורקע תאורטי

7 א. כתיבת יומנים בתקופת השואה

12 ב. "עומדים מן הצד" – מחקרים היסטוריים

20 ג. תשתית תאורטית – מודל קבוצת כוכבים : מבצעים, קורבנות, "עומדים מן הצד" :
"חישוב מחדש של מערכת יחסים במהלך רצח עם" – תיאור המודל והרציונל בבחירתו

פרק שני – רקע היסטורי

23 א. יחסי ליטאים יהודים – היסטוריה של חשדנות הדדית

28 ב. השלב הראשון בפתרון הסופי בשטחי ברית המועצות והמדינות המסופחות

33 ג. אתר ההריגה פונאר

פרק שלישי – "העומדים מן הצד" – מקרה בוחן פונאר

א. הצגת ותיאור המקורות והקורפוסים :

40 1. יומנו של קז'ימיר' סאקוביץ (Kazimierz Sakowicz)

2. עדויות : תושבי פונאר, ניצולי פונאר, דוחות פעולה

ב. ממצאים – בחינת אופן ומידת הסיוע של "העומדים מן הצד" למנגנון הרצח באתר הירי פונאר :

47 1. שיתוף פעולה ישיר של "העומדים מן הצד" ביישום פעולות ההשמדה

64 2. שיתוף פעולה עקיף של "העומדים מן הצד" עם מנגנון ההשמדה

73 3. ניתוח הממצאים

78 4. ממצאי מקרה פונאר כפי שמשקפים במודל הכוכבים (Constellation)

79 אחרית דבר – סיכום ומסקנות

83 ביבליוגרפיה

91 נספחים

מבוא

תופעת השתתפותה של אוכלוסייה אזרחית במהלך התרחשותו של אירוע רצח עם מעסיקה חוקרי תרבות, אנתרופולוגים וסוציולוגים בתחום חקר הג'נוסייד, המבקשים לבחון את אופן ומידת הקשר בין אזרחים ואירועי רצח עם. בחינת התנהגותם מאפשרת לבחון את אפשרויות הבחירה שניצבו בפני משתתפים, הן במרחב הבחירה החופשית והאחריות האישית, והן בספקטרום הרחב יותר – כחלק מקולקטיב חברתי, הפועל על פי נורמות מוסריות וערכים, המושפעים בין היתר: מתוך צייתנות לסמכות, מהתרבות הפוליטית במדינה ומאופי המשטר. סוגיות אלה מעוררות שאלות מורכבות על הקשר בין התנהגות קולקטיבית לאחריות אישית, כמו גם על ההשלכות הפוליטיות והאתיות של אלימות קולקטיבית.

ניתוח הפעולות, התגובות והמניעים של האוכלוסייה בצל אירוע ג'נוסייד, חשובה בעיקר להבנת השפעתם העקיפה והישירה על התרחשות האירועים, כלומר עד כמה תלוי קיומו של ג'נוסייד בהתנהגותם, ובאיזה אופן חלקם בג'נוסייד נצרב בזיכרון הקולקטיבי הגלובלי. ההיסטוריוגרפיה של חקר השואה מלמדת כי הפעולות, התגובות והמניעים של משתתפים עמדו במוקד חקר השואה, כאשר דגש רב יותר הושם על המבצעים והקורבנות, ובחינת תפקידם של "עומדים מן הצד" – ואפילו הגדרת המונח עצמו – הוזנחה יחסית (Barnett, 1999).

התנהגותה של האוכלוסייה שאינה נמנית על קבוצת הקורבנות או התלינים במהלך שנות השואה, הפך שם נרדף לאדישות למצוקתם של אחרים, לחוסר מעש כנגד עוול ו/ או סיוע לקורבנות – דפוס התנהגות זה נצרב בזיכרון הקולקטיבי גלובלי כפסיבי.

בהקשר של השואה מיוחס המונח "עומדים מן הצד" לשני היבטים: הראשון, נקשר לגורמים חיצוניים או בין-לאומיים – הנעים באופן נרחב ממשלות בעלות הברית וממדינות ניטרליות למוסדות דתיים וארגונים בין לאומיים. היבט שני, מתייחס ל"עומדים מן הצד" בתוך חברות קרובות ולעתים קרובות פיזית להתרחשות האירועים.

בשני העשורים האחרונים נראה כי קטגוריית "הצד השלישי" עומדת בפני בחינה מחודשת. מספר גדל והולך של חוקרים טוענים שהמונח "עומדים מן הצד" הופך למיושן בכל הקשור לקונוטציות של פסיביות וחוסר מעש (Gross, 2001. Grabowski, 2013. Bartov, 2018).

הממצאים המתגבשים ממקרי הבוחן שנבדקו ובמיקוד על הזירה הפוליטית, מלמדים כי בפועל לא התקיימה תופעה נרחבת של "עמידה מהצד" בתקופת השואה במובן התנהגותי פסיבי. מעבר לחלוקה לקבוצות או לתת קבוצות, מתקיימת תופעה של מעבר וזרימה בין שלוש הקטגוריות: תלינים, קורבנות ו"עומדים מן הצד". התאוריות המחקריות המתגבשות החל מראשית המאה ה-21, קובעות כי אין

להתייחס לקבוצות השותפות באירוע ג'נוסייד כאל ישויות נפרדות וסטטיות, אלא כמכסות ספקטרום רחב ודינמי של רמות מעורבות (Cesarani & Levine, 2002).

ההיסטוריוגרפיה העכשווית של השואה מספקת המחשות אמפיריות בנוגע למעברים נרחבים מעמדת "העומד מן הצד" לעמדת משתף הפעולה עם קבוצת המבצעים. המחקרים האחרונים מקדישים תשומת לב רבה יותר למורכבות המהותית של הספקטרום בו מצויה האוכלוסייה הכללית, המאפשר מרחב תמרון רחב ודינמי של משתתפים המשתייכים לקטגורית "העומדים מן הצד". הממצאים מלמדים על מעורבות בהיקפים נרחבים, הן של אוכלוסיות מקומיות והן של גופים ומוסדות מדיניים בשטחי הכיבוש הנאצים באופן פעיל בפשעי הנאצים וברמות שונות של מעורבות: מעורבות בהיבטים הכלכליים של תהליך ההשמדה, סיוע לוגיסטי למנגנון הרצח והשתתפות ישירה בפעולות ההרג, ציד והסגרת מסתתרים ונמלטים (Gross, 2001. Grabowski, 2013. Bartov, 2018. Grabowski & Engelking, 2022).

התפנית המחקרית בייחס לתופעת "העומדים מן הצד" מעלה שאלות תיאורטיות ומעשיות חשובות הנוגעות לתפקידם של "צדדים שלישיים" במהלך התרחשותו של רצח עם, ובעיקר בכל הנוגע למידת השפעתם על מנגנון השמדה. השינוי ההיסטוריוגרפי הוביל לשינוי בפרשנויות האתיות בנוגע לתפקידם באופן שיש לו השלכות רחבות יותר על דיונים עכשוויים ועל אנלוגיה של מצבים. באופן מסורתי, התנהגות אתית מיוחסת לתופעה אינדיבידואלית, אך אירוע השואה מייצג צורות של אלימות קולקטיבית כלפי הקורבן, ומעלה שאלות מורכבות על הקשרים בין אחריות אישית והתנהגות קולקטיבית. בחינת התנהגותם של משתתפים בקרב קטגורית "הצד השלישי" בשטחי הכיבוש הנאצי, במהלך שנות ההשמדה 1941-1945, הכרחית להבנת תהליכים אלה.

מקרי הבוחן שנבחנו בספרות המחקר במהלך השנים האחרונות מסיעים בביסוס התפנית המחקרית המתגבשת בייחס למשתתפים בשואה ומרחיבים את היריעה בנוגע למידת ואופן השתתפותם של קטגורית הצד השלישי בפשעי הנאצים. יחד עם זאת, המחקרים שהוצגו בעניין זה מוגבלים ליחסי הגומלין המתרחשים בין תליינים, שותפים וקורבנות בזירה הפולנית בעיקר, ובספקטרום נרחב יותר, בזירה המצויה במעגל החיצוני לאירועי הרצח ולא במוקד התרחשותם.

מקרה פונאר, מבקש להמחיש את השפעתם הישירה והעקיפה של ה"עומדים מהצד" על מנגנון ההשמדה ובמוקד התרחשותו. מידת ההשפעה העקיפה והישירה של "העומדים מן הצד" על מנגנון הרצח תומחש באמצעות חקר מקרה – התנהגות האוכלוסייה המקומית בפונאר שבליטא – כפר שבשטחו פעל הגדול שבאתרי ההשמדה בירי – כמאה אלף רצחים.

בעוד שהמחקר הקיים עוסק ברובו בפולין וגליציה, מקרה פונאר מאפשר לבחון את הזירה הבלטית

ובמיקוד על ליטא. שיעור ההשמדה במדינות הבלטיות (ליטא, לטביה ואסטוניה) הוא הגבוה ביותר בייחס לכלל הקהילות היהודיות שהושמדו באירופה. בתחילת מלחמת-העולם השנייה. מספר היהודים שהתגוררו במדינות הבלטיות הגיע לכ-3500,000, בסוף המלחמה שרדו פחות מ-5%. בליטא (Lithuania), המדינה הראשונה באירופה שבו מומש 'הפתרון הסופי' ליהודים, חיו ערב השואה כ-220,000 יהודים רק 3.6 אחוזים מהם, כ-8,000 איש שרדו את המלחמה (זורף, 2018).

מחקר זה מבקש לספק המחשבות אמפיריות בנוגע למידת ואופן המעורבות של משתתפים הנעים בהיקפים נרחבים מעמדת ה"עומד מהצד" לעמדת משתף הפעולה עם קבוצת המבצעים, במהלך אירוע השואה ובחברה אזרחית שאינה דמוקרטית.

שאלת המחקר שתעמוד במוקד הדיון הינה: מהי מידת ואופן ההשפעה של זרימה בין קבוצות – מעבר מקבוצת "העומדים מן הצד" אל קבוצת המבצעים, על מנגנון הרצח במהלך התרחשותו של אירוע השמדה? שאלת היקף ומהות ההשתתפות של המשתתפים לקטגורית – "העומדים מן הצד" תבחן במהלך ובסמיכות למוקד התרחשות פעולות הרצח.

המסגרת/גישה התיאורטית של המחקר, והשערת המחקר

מקרה פונאר נשען על התשתית התיאורטית אותה מספק "מודל הכוכבים" המתבסס על מחקרם של קול וארנרייך – "קבוצת כוכבים-תלנים, קורבנות וצופים: "חישוב מחדש של מערכת יחסים במהלך רצח עם". החוקרים הציגו מודל תיאורטי המערער על תוקפו של "השילוש" שהגדיר הילברג – מודל "קבוצת הכוכבים" (Constellation) המודל ממחיש את הרביזיה המחקרית בייחס להתנהגות המשתתפים באירוע ג'נוסייד ומאפשר לבחון רמות שונות של אינטראקציה ואפשרויות עבור הישויות בקרב האוכלוסייה הנבדקת (Cole & Ehrenreich, 2005).

השערת המחקר - הדינמיקה החברתית המתחוללת בתוך הספקטרום הסמוך להתרחשותם של פעולות הרצח, לא מאפשרת נקיטת עמדה פסיבית. על ציר הזמן התנהגות הרוב המוחלט של משתתפים בלתי מעורבים תאופיין במעברים לעמדות אקטיביות, כאשר מערכת יחסים בין תלנים לשותפים תתקיים במידות שונות של מעורבות, תוך השפעה עקיפה וישירה על תהליך הרצח.

מתודולוגיה שיטת המחקר והמקורות שיעשו בהם שימוש

המידע והממצאים שבאמצעותם יבוצע המחקר ייאספו באמצעות ניתוח מקור ושני קורפוסים

³ באסטוניה הושמדה 99% מהקהילה היהודית בשואה אך רק 1000 מבני הקהילה נותרו במקום לאחר פלישת גרמניה לאסטוניה ביולי 1941. ראו: זורף, 2018.

משלימים : המקור המרכזי העומד בבסיס מחקר זה, הינו – יומנו של עיתונאי פולני בשם קז'ימיר סאקוביץ (Kazimierz Sakowicz). זהו היומן היחיד שנמצא מתקופת השואה, המתעד ממקור ראשון, בזמן אמת, בפרוט רב ולאורך תקופה ארוכה (שנתיים וחצי) רצח בגדול שבברות הירי – פונאר שבליטא. סאקוביץ', שהתגורר בבית הקרוב ביותר לאתר ההשמדה (מרחק כמה עשרות מטרים מהגדר המקיפה את אחד הבורות) תיעד 835 ימים של רצח המוני, תוך התייחסות מפורטת לשלושת הישויות הנדונות במחקר : תלינים, קורבנות ו"עומדים מן הצד", כאשר האירועים המתועדים ביומנו מצויים במוקד יותר מאשר הכותב עצמו.

יומנו של סאקוביץ' חמק במידה רבה מתחת "לרדאר". במשך עשרות שנים הוסתר היומן בארכיון המחלקה ההיסטורית של ליטא. למסד הליטאי היה עניין רב להסתירו מעיני הציבור, משום שהוא מלמד על היקף שיתוף פעולה חריג של ליטאים ברציחות באופן עקיף וישיר. ד"ר רחל מרגוליס ז"ל היא זו שחשפה את היומן ופענחה אותו בעמל רב. רק בשנת 2005, 64 שנים לאחר שסאקוביץ' החל לראשונה לתעד את האירועים בפונאר, יצא היומן לאור. מלבד תרגומו לאנגלית טרם נחקר היומן.

קורפוס שני - כולל תעודות ומסמכים רשמיים של מבצעי הרצח. הקורפוס מתבסס בעיקרו על רישומים שנלכדו על ידי הצבא האדום לקראת סוף מלחמת העולם השנייה, השוכנים כיום בארכיון הצבאי של המדינה הרוסית. המסמכים שהונפקו על ידי הצבא הרסי תורגמו לאנגלית וקבצי המסמכים פורסמו לפני כעשור. זמינותם כיום מאפשרת מיידע מקיף יותר על אודות ההתרחשויות בפונאר בשנות ההשמדה. דפי המסמכים שהוחרמו בשטחים שנכבשו על ידי הצבא האדום קוטלגו ונבדקו על ידי גורמים העוסקים באיסוף ראיות להרשעת כל אדם וארגון שביצע במהלך המלחמה פשעים נגד האנושות (Lakovlev, 2008).

קורפוס שלישי - עוסק בעדויות של תושבי פונאר ושל שורדי פונאר.

עדויותיהם של שורדי פונאר נלקחו מספרה של קורצ'ק רייזל (רוזקה), "להבות באפר". תעודה ראשונה חוברה על יסוד סיפורה של ילדה בת 11, יהודית טרויאק ותעודה שניה של טימה כץ מורה וילנאית. לאחר שהצליחו לשרוד את הירי ולהימלט בחזרה לגטו וילנה, סיפרו על המתרחש בפונאר. עדויותיהן בעלות ערך רב מאחר ונגבו בזמן אמת, ימים לאחר שניצלו מבור המוות.

עדויות תושבי פונאר נלקחו מסרט דוקו בהפקת ערוץ 8 שצולם בשנת 2002 בכפר פונאר, במהלכו רואינו תושבי פונאר ותוהקרו על אודות האירועים שהתרחשו בבורות הירי בסמוך לביתם. מתוך הסרט נלקחו שבע עדויות. התבצעה פניה ללימור פנחסוב ממפיקות הסרט, בבקשה לקבל את התמלול המלא של העדויות, מאחר ולא היה נמצא, תומללו העדויות הרלוונטיות כפי שהוצגו בסרט. כל שבעת העדים התגוררו בפונאר במהלך שנות ההשמדה, חלקם הכיר את כותב היומן סאקוביץ באופן אישי, החלק האחר מוזכר ביומן (פנחסוב, כפתורי, 2003).

שיטת איסוף הנתונים ואופן הניתוח:

איסוף הנתונים מתבסס על ניתוח טקסטואלי של המקורות הפורמאליים. היומן ינותח במלאו, כמו גם המסמכים, דוחות הפעולה של המבצעים בשטח והעדויות שנאספו מעדי הראיה. המיקוד הינו בשתי תמות: האחת, שיתוף פעולה ישיר של "העומדים מן הצד" ביישום פעולות ההשמדה (הובלת הקורבנות לאתר הירי, ביצוע פעולות הירי וציד הנמלטים) השנייה, סיוע עקיף של "העומדים מן הצד" למנגנון הרצח (סיוע לוגיסטי למבצעי הרצח וסחר ברכוש הקורבנות).

שיטת הניתוח של היומן תבוצע בשלב הראשון על פי ניתוח צורני המבוסס על קריאה קרובה של הטקסטים, בשלב השני ינותחו הטקסטים מתוך ניסיון לעמוד על התמות שנבחרו. ניתוח העדויות של תושבי פונאר ושורדי פונאר כמו גם מסמכי הארכיון ייעשה גם הוא באופן תמטי. הניתוח הוא בעיקרו נרטיבי, באמצעותו ניתן לבחון את הנרטיבים אשר העדים מייצרים כאשר הם מדברים על אודות האירועים שהתרחשו בפונאר בזמן המלחמה, תוך בחינת הסוגיות המופיעות במהלך העדות, הנושאים והאירועים אותם הם מציינים. בשלב הסופי תתבצע אינטגרציה בין היומן והקורפוסים המשלימים תוך הצלבת הממצאים.

פרק ראשון - סקירת ספרות ורקע תאורטי

א. כתיבת יומנים בתקופת השואה

יומנים אישיים היו כנראה סוג הכתיבה הנפוץ ביותר בתקופת השואה. ידוע על כמות עצומה של יומנים שנכתבו בעת ההיא ורבים מהם הוסתרו, הושמדו או אבדו. יומנים נכתבו בגטאות, ביערות, במסתור, במנוזרים ואפילו במחנות ההשמדה. קשה להעריך במדויק את היקף התופעה, אך אין כל ספק כי היקפה הוא מרשים ביותר. בארכיון יד ושם, בית לוחמי הגטאות והמכון היהודי בוורשה, ישנם מאות יומנים שנכתבו במהלך השואה. יומנים נוספים שטרם נחקרו, מצויים בארכיונים בברית המועצות לשעבר ובמזרח אירופה, ארכיונים שנפתחו רק במהלך שנות ה-90 עם קריסת הקומוניזם. נוסף על כך, יש להניח כי קיימים יומנים המצויים בידיים פרטיות של ניצולים או יורשיהם, של בני משפחה, או בקרב ידידים של הכותבים שנספו, כמו גם אצל אנשים שמצאו את היומן או שהופקד בידם בתקופת המלחמה (גולדברג, 2012).

היומנים מלמדים על תופעה חברתית ותרבותית רווחת שהחלה בסוף המאה ה-19 באירופה⁴. כתיבת יומן שימשה כאמצעי לחקר עצמי, התפתחות אינטלקטואלית והיסטורית. רבים מקרב שכבת הבורגנות כתבו יומנים אישיים, ביניהם היו גם יהודים שהמשיכו בכתיבתם גם במהלך אירועי השואה. כתיבתם הושפעה ממגוון סיבות, בחלקן תלויות דת, תרבות, לאום, נטייה פוליטית ומצב משפחתי. פעמים רבות הייתה הכתיבה אמצעי לפריקת מתח ולהבעת רגשות אימה, זעם, כאב והשפלה. באמצעות כתיבת יומן נתן הכותב משמעות למותו ובאותה מידה גם לחייו. חלק אחר של הכותבים כתב מתוך שליחות אוניברסאלית, כדי לאפשר לקוראים בעולם כולו להבין את שהתרחש בשנות האימה, לספק ראיות נגד המשטר הנאצי וכבסיס לכתיבת היסטוריה כוללת יותר בעתיד (Garbariny 2002). כתיבתם של המתעדים לוותה בפחד מתמיד שמה יתגלה יומנם והם יענשו בחומרה ואף ישלמו על כך בחייהם. נוסף על כך, כותבי היומנים נאלצו להתמודד עם קשיים טכניים. החיפוש אחר נייר ואמצעי כתיבה לא תמיד היו קלים להשגה והחומרים שעליהם נכתבו היומנים מעידים על קושי זה. יומנים נכתבו, על פתקים, לוחות שנה, או על ניירות מזדמנים. יומנה של "יוסטינה" - גוסטה דרנגר⁵, המתעד

⁴ החל מהמאה ה-19 הכתיבה רווחה מאד ויש המזהים את הז'אנר כנשי, בעיקר משום שתחושת הדיכוי וחוסר הלגיטימציה החברתית, הובילו לכתיבה אינטימית שתועלה לעיתים קרובות לכתיבת יומן. ראו: Martens, 1985, p.173.

⁵ גוסטה דוידזון דרנגר, מחברות תנועת הנוער עקיבא ומחתרת "החלוץ הלוחם" בגטו קרקוב. הייתה אחראית על סידורי חוץ - מציאת מקומות מחבוא לחברים הפעילים מחוץ לגטו. בבית הסוהר לנשים "הלצלב" בקרקוב, כתבה גוסטה את קורות המחתרת על פיסות של נייר טואלט. לעתים הייתה

את פעולות המחותרת הלוחמת בגטו קרקוב, נכתב בבית הכלא, על גבי פיסות נייר טואלט, לאחר שנאסרה על ידי הגסטפו (דוידזון, 1978).

דפוסים שונים של כתיבה נוצרו בנסיבות אלו: יומנים בעלי צביון ציבורי, יומנים אישיים, יומני ילדים ונוער, וכרוניקות יום-יומיות המעניקות דיווח יומי שוטף של המתרחש, בלא התערבות ופרשנות של הכותב או הכותבים. עמנואל רינגלבלום (1900 – 1944), ההיסטוריון של גטו וורשה החל בכתיבת היומן בספטמבר 1939. כתיבת יומן היתה שלב טבעי עבורו, בהיותו היסטוריון ומי שריכז בידיו מידע רב על המתרחש במסגרת תפקידיו בארגוני העזרה בגטו ורשה. הוא כתב באופן קבוע ומסור, כמי שראה את המתרחש מכל זוויותיו ועל כל רבדיו: אירועים, ידיעות, שמועות, גזירות, פעולות הגרמנים בפולין ומחוצה לה, תגובות על המתרחש מחוץ לגטו, דמויות מחיי הגטו:

"התחלתי באיסוף תיעוד ימינו עוד באוקטובר 1939. בהיותי מנהל היס"א (אז) – ועדת התיאום של מוסדות הסעד היהודיים, היה לי מגע חי עם החיים שמסביב. היו מגיעות אלי ידיעות על כל המתרחש בקרב יהודי ורשה ופרבריה... היו באות אלינו מדי יום משלחות מערי השדה ומתארות את החוויות הקשות העוברות על האוכלוסייה היהודית. כל אשר שמעו אוזני במשך היום, רשמתי בערב בצירוף הערותיי" (רינגלבלום, 2004, עמ' 4).

ברבים מן היוםנים ניתן לזהות מאפיינים של תיעוד היסטורי. אירועים המתועדים הם אלה המצויים במוקד היומן יותר מאשר הכותב עצמו. בכך ממחיש הכותב לקורא שסיפורו הוא סיפורה הטראגי של תקופה. גם כאשר אובייקט התיעוד הוא המספר עצמו, הרי אין הכתיבה נתפסת כמשרתת מטרה פרטית, אלא כמתעדת את הכותב בהקשר היסטורי, וגם אם לא נתכוון לכך, כל יומן שואה מוסר עדות רבת ערך על קורות כותבו תחת הכיבוש הנאצי. היוםנים מהווים עדות אותנטית שניתן לחוש בה את אוירת הזמן, רישום האירועים הכלליים הוא העיקר, אך הדגש מושם על דברים הנראים חשובים בעיני המחברים, המלווים אותם בפרשנות ובהערכה. מרבית יומני השואה הם שילוב של שתי נקודות המבט – התיעודית – היסטורית והאינטימית – אוטוביוגרפית ושתייהן מזינות זו את זו. כך למשל, בתחילת יומנו כותב דוד כהנא בגטו לבוב: "בספר זיכרונותי אני עומד על עובדות בלבד, עובדות יבשות". אולם בהמשך הוא מביע את דעותיו ותחושותיו האישיות בכל הנוגע לתפקודו של היודנראט בגטו (כהנא, 1977).

מכתיבה לחברותיה, כי ידיה כאבו בגלל העינויים. היומן נכתב בארבעה עותקים על מנת שאחד לפחות יימצא ויישאר לדורות הבאים, ואכן חלקו שרד. יומן זה מכונה "יומנה של יוסטינה" והוא מהווה מקור עיקרי לתולדות המחותרת בקרקוב בשנות המלחמה, ראו: דוידזון, 1978.

ברורה ההבחנה בין יומנים שנכתבו מתוך מגע ישיר עם האימה ואי הוודאות ובין דברי זיכרונות, המושפעים בהכרח מחוויות הכותב, מן הידיעות שצבר והמחשבות שהגה במצב שונה לחלוטין בתקופה שלאחר סיום המלחמה. ספרים שנכתבו כזיכרונות של ניצולים לאחר מלחמת העולם, כמו ספריו של פרימו לוי, מאופיינים בהסתכלות לאחור לאחר זמן, יחד עם זאת, לעיתים מצויות גם בספרי זיכרונות או ביומנים משוחזרים שנכתבו בידי ניצולים ידיעות חשובות וגם הם מתארים נאמנה את המציאות ואת אווירת הזמן (פרידלנדר, 1997).

עדויות שנכתבו בעת ההתרחשות מאפשרות הבנה מעמיקה יותר של האירועים ההיסטוריים. כתיבה הנעשית סמוך לזמן האירוע הינה בעלת חשיבות רבה. הכותב מגולל את סיפורו, ללא התערבות חיצונית, ומעניק את נקודת מבטו למציאות המתרחשת (גולדברג, 2012).

נוסף על היותם מקור משמעותי בתיעוד אירועים היסטוריים, יומני השואה הינם טקסטים המתעדים טראומה. לכותבים תפקיד משמעותי בהבנת העבר הטראומטי. עדויות של אנשים הנמצאים במרכז ההתרחשויות יכולות לאפשר שיקוף מדויק יותר של אירוע היסטורי חריג, את הפרספקטיבה הנכונה. בעניין זה כתב פרידלנדר:

"קולם חיוני להבנת העבר הזה. הקולות היחידים שמוסרים, הן את הבהירות והן את העיוורון המוחלט של בני אדם, העומדים לפני מציאות חדשה בתכלית, ומבעיתה מאין כמוה" (פרידלנדר, 1997).

עדויותיהם של כותבי היומנים מעוררות את בעיית תפקידם של הרגש והאמפתיה בעצם ההבנה ההיסטורית. כתיבתם מאפשרת דרך ייצוג וההתייחסות ראויה לאירועי קיצון⁷, ל"היתר" – הבלתי ניתן לייצוג באירועים טראומטיים, שבהם חווית היחיד עומדת בצל החוויה הקולקטיבית: "בתוך הטרגדיה הכללית, טרגדיית היחיד בטלה ואינה באה בחשבון. אין לך אדם שקיומו לא נחרב. אין לך אדם יחיד שאחד מבני משפחתו לא נהרג. ואלה שנשארו בחיים נשארו מחוסרי פרנסה. העורקים המשקיים היותר ערים וחיוניים נשתתקו. לעומת חורבן כללי וערעור יסודות החיים אין אסון היחיד בולט ביותר. בטרם שידידי וחברי יפתח את פיו לספר את חווייתו, אני יודע מראש את כל פרטיה. כמעט שדבריו נשארים תלויים באוויר ואין סיפורו המבהיל עושה עלי רושם"⁸.

⁶ פרימו לוי (1919–1987) כימאי איטלקי שגורש לאושוויץ בפברואר 1944, שוחרר בינואר 1945. לאחר שחרורו כתב ספרים על אודות תקופתו כאסיר באושוויץ. ראו, לוי, 1947.

⁷ לה קפרה מתייחס לדרך הייצוג וההתייחסות הראויות לאירועי קיצון, הוא מעלה את מושג "היתר" הבלתי ניתן לייצוג של אירועים טראומטיים חריגים. ראו: לה קפרה, 2006, ע"מ 116–120.

⁸ מתוך יומנו של המורה חיים קפלן מגטו ורשה, שנכתב תקופה קצרה לאחר הכיבוש הנאצי, ראו: קפלן, 1965, עמ' 8.

מלבד יומנים רבים שכתבו שורדים יהודים, בנמצא כלולים גם יומנים שכתבו "תלנים" ו"עומדים מן הצד". ספרה של רות אנדריאס-פרידריך, המבוסס על יומנה של ברלינאית, בעת השלטון הנאצי, מאפשר את נקודת המבט של "עומד מן הצד". יומן של אישה לא יהודייה, ממתנגדי הנאציזם, שנתרה בברלין מתוך בחירה, יחד עם כמה עשרות אזרחים גרמנים בעלי דעות פוליטיות שונות, שאיחדה אותם התמרדותם נגד המשטר הנאצי. במובא⁹ ליומנה כתבה:

"התחלתי לרשום לי הערות על כל דבר שהתרחש סביבי, לאסוף ידיעות ומאמרים מתוך העיתונות ולהתכוון לקראת "היום המסוים" שבו אוכל למסור את עדותי. שבועות מועטים לאחר מכן, כשבתי הכנסת עלו באש בליל הבדולח וידידינו היהודים הובלו למאות ולאלפים למחנות הריכוז, החלטתי להוציא את תכנתי אל הפועל מיד ולהעלות את רישומי על הכתב ללא דיחוי נוסף, כדי שאוכל להמציאם ביום השחרור לאלה שבהבנתם הייתי מעוניינת. ואמנם כך עשיתי. יום יום כתבתי, במעין כתב סתרים, על כל אשר שמעתי, ראיתי וחזיתי מבשרי, כשאני מעניקה שמות בדויים לכל מי שהוזכר ברישומי. ברור היה לי שאם היום יתגלה ויצליחו לפענחו, יעלה הדבר לאלה שהוזכרו בו במחיר חייהם, ועליך הסתרת את הדפים הכתובים במקום מבטחים ובתקופת ההפצצות נטלתי אותם עמי למרתף. רציתי שייוותרו לפליטה אם אישאר בחיים, או יושמדו יחד עמי אם ימצאני המוות".

יומנו של הנס פרנק (Hans Frank) המושל הכללי של הגנרלגוברנמן¹⁰ (בגרמנית Generalgouvernement): "ממשל כללי" מציג את נקודת המבט של "התלין" בתיעוד האירועים. במשרתו כמושל פולין הוא מילא תפקיד מרכזי ביישום והוצאה לפועל של השמדת הגזע היהודי – "הפתרון הסופי". ברישומיו המפורטים, מתאר פרנק את הפשעים שפשע כנגד האנושות: השמדת עם, עבודות כפייה, ביזה ושוד. במישור ההיסטורי, יומנו מהווה מסמך משמעותי וחשוב להיסטוריונים של הרייך השלישי, במישור המשפטי, שימש יומנו את הראיה המרכזית כנגדו במשפטי נירנברג. בחודש דצמבר 1941 כתב פרנק ביומנו:

"היהודים הם זלננים מזיקים במיוחד. לפי ההערכות יש ברשותי בשטחי הממשל הכללי כ 3.5 מיליוני יהודים, כולל קרובי משפחה מנישואים וכדומה. אמנם איננו יכולים לירות או להרעיל את

⁹ ראו: יומן ברלין (1938–1948) רות אנדריאס-פרידריך תרגום: חיים מס (מגרמנית), פרויקט

בן יהודה, <https://benyehuda.org/read/32673>

¹⁰ הגנרלגוברנמן (בגרמנית, Generalgouvernement) "הממשל הכללי לשטחים הכבושים בפולין", השם שנתנו הנאצים לשטחי פולין שלא סופחו לגרמניה, לאחר כיבושה של פולין במהלך מלחמת העולם השנייה. שטחי הגנרלגוברנמן היו בין האזורים העיקריים שבהם בוצעה השמדת היהודים בשואה.

כולם, אך נוכל למרות זאת לנקוט אמצעים שיובילו בסופו של דבר להשמדה מוצלחת".¹¹

היומן הפונארי של קז'ימייז סאקוביץ' (1899-1944) שעומד במוקד מחקר זה, מספק מבט של "עומד מן הצד" על פעילויותיה של מכונת ההשמדה הנאצית באתר ההשמדה בפונאר (Arad, 2005).

סאקוביץ', עיתונאי פולני שהתגורר בזמן המלחמה בפונאר, כתב יומן בזמן התרחשות האירועים, תוך פירוט מדוקדק של מעשי הרצח והזוועות. הוא החל לכתוב את רשימותיו כשבועיים לאחר שהחלו פעולות הירי ההמונים והמשיך לתעד את הרציחות שבוצעו באתר במשך כשנתיים וחצי – תיעוד של 835 ימים ולילות של רצח עם. הוא פעל כמתעד. מה שקורה, מה שנצפה מתואר. האירועים הם אלה המצויים במוקד היומן יותר מאשר הכותב עצמו. כתיבתו מתעדת את כותב היומן בהקשר היסטורי. כוחו של התיעוד נובע ישירות מהיעדר הרגש, זוהי השקפה אובייקטיבית שאי אפשר להכחישה, בייחוד לאור העובדה שאמיתות הפרטים והתאריכים המתוארים ביומנו מתיישבים בדיוק רב עם העובדות ההיסטוריות.¹² תחושת הסכנה ניכרת באופן כתיבתו. הדיווחים אמנם מדויקים, קפדניים, אך לרוב קצרים. נראה כי מלאכת התיעוד נעשתה בהסתר, לעיתים בחיפזון. גם נייר לכתיבה התקשה להשיג. חלקים מיומנו נכתבו על שולי לוחות שנה וניירות משומשים נוספים שמצא.

יומנו של 'סאקוביץ' הינו בעל ערך רב. ראשית, זהו היומן היחיד שנמצא המתעד ממקור ראשון, בזמן אמת, בפרוט רב ולאורך תקופה ארוכה, רצח בגדול שבברות הירי – פונאר. בשטחי ברית המועצות ובמדינות הבלטיות נרצחו קרוב לשלושה מיליון יהודים, כמחצית מהנספים בשואה, רובם באתרי ירי שונים. יומנו של סאקוביץ', מתאר בפרוט רב רצח באתר ירי שכזה.

שנית, היומן חושף אור חדש על אירועי אותם שנים ומשמש כלי ניתוח ייחודי בחקר השלב הראשון בפתרון הסופי. התיעוד המוצג ביומן מאפשר הן לקורא והן להיסטוריון החוקר הבנה מעמיקה של תהליך ההרג. חווית האירועים, סיפורו של הרוצח, הקורבן ו"העומד מן הצד" מוצגים באופן בלתי אמצעי ומאפשרים ייצוג והתייחסות ראויה יותר לאירועים קיצונים – אירועים טראומטיים חריגים, אותם מתקשה ההיסטוריון לתעד ולחקור באופן קונבנציונלי.

¹¹ ראו: קטעים מתוך יומנו של הנס פרנק, שלוקטו על ידי השופט ישראל כרמל, משפט אייכמן (תיק פלילי 40/6) – ארכיון המדינה.

<https://www.archives.gov.il/archives/Archive/0b0717068002274c/File/0b071706809e002d>

¹² ד"ר יצחק ארד, עמל על אימות הפרטים והתאריכים כפי שנכתבו ביומן עם העובדות ההיסטוריות,

ראו: Arad, 2005.

ב. "עומדים מן הצד" – מחקרים היסטוריים

תפקידם של מבצעים, קורבנות ו"עומדים מן הצד" הוא נושא מרכזי בדיונים אתיים שנוגעים לשואה. ההיסטוריוגרפיה של חקר השואה מלמדת כי הפעולות, התגובות והמניעים של משתתפים עמדו במוקד חקר השואה, כאשר דגש רב יותר הושם על המבצעים והקורבנות,¹³ ובחינת תפקידם של "עומדים מן הצד" ואפילו הגדרת המונח עצמו – הוזנחה יחסית.

השואה ששיאה ברצח העם של מיליוני יהודים אירופיים-התרחשה לאורך תקופה של מספר שנים, על פני יבשת שלמה ובנסיבות מגוונות, על כן "עומד מן הצד" הוא קונספט מורכב מאוד המיושם על פני סוגים שונים של משתתפים (אנשים כמו קבוצות וארגונים) הממוקמים ביחסים שונים אל מול מעשי הזוועה. מהעדים בפועל, כאלה שהתקיימו בסמוך להתרחשות מעשי הרצח ועד "לעומדים מן הצד" 'רחוקים' במדינות הרחוקות מזירת האירועים.

העדר גישה לארכיונים בברית המועצות לשעבר ובמזרח אירופה – מקום יישומו של הפתרון הסופי הוסיף לקושי בבחינת תופעת "העומדים מן הצד". הגרעון המחקרי בעשורים הראשונים לחקר השואה ובמיקוד על הזירה הקרובה להתרחשות פעולות ההשמדה, תרם לנרטיב המקבע את תפקידם הבסיסי של העומדים מן הצד בהיסטוריה כפאסיבי. מסר זה הודגש גם על ידי זיכרונות של ניצולי שואה על שכנים שסירבו לעזור או שעמדו מנגד: "הבה נזכור: מה שפוגע בקורבן יותר מכל איננו אכזריותו של הצורר, כי אם אדישותו של העומד מהצד".¹⁴ כך נותר בזיכרון הקולקטיבי הגלובלי מעמדה של האוכלוסייה הכללית,

¹³ מחקרים מוקדמים על אודות השואה כגון: מחקרו של אדורנו "אישיות סמכותית" (1950), ארנדט "יסודות הטוטליטריות" (1951), הילברג, "חורבן יהודי אירופה" (1967). התמקדו בקטגורית התליין והקורבן תוך התעלמות מקטגוריית "העומדים מן הצד", יתרה מזאת, האחריות הישירה למעשי ההשמדה הופנתה כלפי התליינים בלבד והאחריות העקיפה על התנהגות הקורבנות. ארנדט אף הרחיקה לכת כאשר התייחסה לשיתוף הפעולה של ההנהגה היהודית עם המנגנון הנאצי: "המספר הכולל של הקורבנות לא היה מגיע לגובה שבין ארבעה וחצי לשישה מיליון נפשות". קביעה זו של ארנדט מופרכת מיסודה לאור העובדה כי יותר משלושה מיליון יהודים, דהיינו כמחצית ויותר מכלל ששה מיליון יהודים שהושמדו בשנות המלחמה, נרצחו בשטחי ברית המועצות ורובם בבורות הירי. להבדיל מקהילות יהודיות בפולין, בדרום מזרח אירופה ומערבה, שם קודם לשילוח למחנות המוות התקיים תהליך חקיקה אנטייהודי, בידוד וגייטואיזציה, החלו מעשי הרצח של יהודי ברית המועצות מייד עם ראשית הכיבוש הגרמני.

מעשי הרצח בשטחי הכיבוש הנאציים בוצעו לרוב ביערות ובבורות שנחפרו סמוך למקומות מגוריהם של הקורבנות, ללא צורך בשיתוף פעולה של ההנהגה היהודית המקומית. ראו: ארד, 2004, ע"מ 59-65.

¹⁴ מדבריו של אלי ויזל שורד שואה וחתן פרנס נובל לשלום, ראו: יד ושם,

שאינה נמנית על קבוצת הקורבנות או התלינים כשם נרדף לפסיביות למצוקתם של אחרים, לחוסר מעש כנגד עוול ו/ או סיוע לקורבנותיה.

חוקר מדע המדינה, ראול הילברג, היה הראשון שדן באופן מעמיק בחלוקת המשתתפים בשואה לשלוש קטגוריות: תלינים, קורבנות ו"עומדים מן הצד". (הילברג, 1967) המודל הרעיוני שהוצג על ידי הילברג מבוסס על שלושה מקטעים נפרדים. כל חלק מוקדש לקבוצה מסוימת ועצמאית לחלוטין מהאחרים, בדומה לסדרת מעגלים עצמאיים למחצה. האינטראקציה העיקרית המתקיימת במודל של הילברג היא בין קבוצת המבצע לקורבן. את קבוצת "העומדים מהצד" חילק לשלוש קבוצות משנה: עוזרים, מרוויחים וצופים. וראה בכל קבוצה ישות נפרדת שראתה את התרחשות האירועים מנקודת המבט שלה. המרוויחים – המפיקים הטבות מהמדיניות הג'נוסידיאלית, העוזרים – המעניקים סיוע מוגבל וסמוי לקורבנות והקבוצה השלישית הגדולה ביותר על פי הילברג – הצופים, הבוחרים שלא לנקוט עמדה ולעמוד מנגד. גם מחקרו המקיף של מיכאל מארוס – "השואה בהיסטוריה (1987) שפורסם קודם למחקרו של הילברג עסק בקטגורית "הצד השלישי". "העומדים מהצד" שבחן מארוס נעים בין ארגוני סיוע בינלאומיים, לממשלות, יחידים כולל אוכלוסיות המדינות הכבושות. יחד עם זאת מארוס כמו גם הילברג קיבעו במחקרם את הנרטיבים המוכרים בייחס לתפקידם האקטיבי של ה"עומדים מן הצד" – סיוע מוגבל לקבוצת המבצעים בשולים והשפעה זניחה אם בכלל על מנגנון הרצח – רובם עמדו מנגד נותרו פסיביים בייחס לאירועים.

עם התרחבות תחום לימוד השואה, ובעיקר לאחר קריסת הקומוניזם ופתיחת הארכיונים ברוסיה ובמזרח אירופה, הופיעו עוד ועוד נרטיבים על תפקידם של אזרחים, מוסדות בינלאומיים ארגונים, אוכלוסיות מקומיות "ממשלות ניטרליות, מדינות כבושות, וממשלות בעלות הברית שלקחו חלק באירועי השואה. התאוריות המחקריות המתגבשות בשני העשורים האחרונים קובעות כי אין להתייחס לקבוצות השותפות באירוע ג'נוסייד כאל ישויות נפרדות וסטטיות, אלא כמכסות ספקטרום רחב ודינמי של רמות מעורבות. מעבר לחלוקה לקבוצות או לתת קבוצות, מתקיימת תופעה של מעבר וזרימה בין שלוש הקטגוריות: תלינים, קורבנות ו"עומדים מן הצד". המחקרים האחרונים מקדישים תשומת לב רבה יותר למורכבות המהותית של הספקטרום בו מצויה האוכלוסייה הכללית, המאפשר מרחב תמרון רחב ודינמי של משתתפים המשתייכים לקטגורית "העומדים מן הצד" (Cole. Ehrenreich, 2005).

התפנית המחקרית, הנוטשת את ההבחנה של שלוש קטגוריות נפרדות, מומחשת בשני העשורים האחרונים בניתוחי מאקרו ומיקרו כאחד. בראשית שנות ה-2000 פורסם מחקרו פורץ הדרך של הסוציולוג יאן טומש גרוס – "שכנים". ניתוח המקרה תיאר את התרחשותו של פוגרום אחד בפולין של 1941 בכפר ידוובנה,

במהלכו נשרפו יהודי המקום בידי שכניהם הפולנים.¹⁵ עם פרסום הספר בשנת 2001 נאלצו הפולנים להתמודד עם התובנה שהם לא היו רק קורבנות, אלא גם שותפים למנגנון הרצח הנאצי (Gross, 2001). הנרטיב השולט עד לפרסום מחקרו של גרוס, גרס, שהחברה הפולנית הייתה הקורבן האולטימטיבי של גרמניה הנאצית – הכנסייה, המחתרת וממשלת פולין בגולה הגישו עזרה ליהודים.

ההמחשות האמפיריות שעלו ממחקרו של גרוס, בנוגע לנזילות מעמדת הצופה לעמדת הרוצח, שימשו כר פורה לניתוחי מקרה נוספים בייחס לתופעה. חוקר השואה גרובובסקי (Grabowski) בחן במחקרו אזור כפרי בדרום-מזרח פולין – דמברובה טרנובסקה, שבו מרבית היהודים שהסתתרו נתפסו ונהרגו בשל בגידת שכניהם הפולנים. סיפרו¹⁶ – "ציד היהודים-בגידה ורצח בפולין בימי הכיבוש הגרמני", מלמד כיצד המשטרה הפולנית הכחולה הפכה בתקופת השואה לכלי יעיל ואכזרי לצייד וחיסול יהודים, כמו גם כיצד חלקים רבים בחברה הפולנית עברו מעמדת הצופה הפסיבי לעמדת המלשין ומשתף הפעולה, במטרה להפיק רווח מרכוש היהודים. מסקנתו – איש לא היה יכול להישאר אדיש לאלימות הקיצונית באזורי הכיבוש של פולין. השמדת היהודים, בשילוב נוכחותם של מאות אלפי פליטים יהודים מבקשי מקלט, הייתה חיזיון פומבי ומבעית שהוצג לעיני מיליוני צופים מעורבים, מי יותר ומי פחות, ומודעים לחלוטין. תנועת "העומדים מהצד" אל עבר הסיוע לקורבנות/התנגדות למעשי הרצח, בתקופת חיסול הגטאות בפולין, הייתה זניחה, בעוד שמעברים אל עמדת משתף הפעולה היו נרחבים. רק מעטים מאוד – מיעוט זעום אם כי אחוז אימה מפני נקמת הגרמנים ועוינות מקרב חבריהם, שכניהם ולעתים בני משפחותיהם – הביע עניין או נכונות לעזור ליהודים הנמלטים על נפשותיהם. לרוב, מגזרים בחברה

¹⁵ ביולי 1941, בעיירה ידובנה שבפולין, רצחו פולנים את שכניהם היהודים - 1,600 גברים, נשים וטף. התושבים הפולנים הוציאו את היהודים מבתיהם, שבהם גרו זה דורות, הוליכו אותם ברחובות, התעללו בהם, הכו אותם באכזריות וריכזו אותם באסם תבואה גדול. הפולנים העלו את האסם באש והיהודים נשרפו חיים. רק שבעה ניצלו. בשנת 1949 נעצרו כמה ממבצעי הטבח ונשפטו בהליך מהיר באשמה של "שיתוף פעולה עם הכובש הגרמני". Gross, 2001.

¹⁶ ההיסטוריון הפולני פרופ' יאן גרובובסקי זכה בפרס הבינלאומי של מרכז יד ושם בירושלים לספר מחקר על השואה בנימוקים להענקת הפרס נאמר: חשיבות ספרו של גרובובסקי טמונה ביסודיות המופתית של מחקרו, כשהוא מביא להארת הנושא תיעוד ועדות שנאספו במומחיות מתוך ארכיונים בפולין, ישראל, אוקראינה, ארצות הברית וגרמניה. הוא מראה את חלקם של פולנים – איכרים ותושבי הערים הקטנות – ברדיפתם וברציחתם של יהודים שביקשו לשרוד באמצעות הסתתרות. היבט זה הוא בעל חשיבות גדולה לחקר השואה בכלל, כשם שהוא חשוב למשימה של היסטוריה מקצועית לחשוף את הגוונים המרובים של ההתנהגות האנושית, במיוחד בתקופה של תנאים קיצוניים". ראו: יד ושם, 2014, טקס הענקת הפרס הבין-לאומי של יד ושם לספר מחקר על השואה. אוחר מתוך:

<https://www.yadvashem.org/he/press-release/04-december-2014-15-07.html>

הפולנית ניצלו את אסונם של היהודים כדי להשיג קידום חברתי ומקצועי. לפיכך, "עמידה מן הצד" בפולין בתקופת המלחמה פשוט לא היתה אחת האפשרויות (Grabowski, 2013).

ברטוב, הגיע למסקנות דומות כאשר בחן את התנהגות האוכלוסייה הפולנית והאוקראינית המקומית בסביבה הכפרית של מחוז בבוצ'ץ שבפולין – "אנטומיה של ג'נוסייד: החיים והמוות של עיירה בשם בוצ'אץ" (ברטוב, 2020). ממצאיו מרחבים את התקוף המחקרי בנוגע למעברים נרחבים מקרב משתתפים שאינם משתייכים לקבוצת המבצעים והקורבנות מעמדת הצופה לעמדת משתף הפעולה, כמו גם על מעטים שבחרו להתנגד לתהליך הרצח, בין היתר באמצעות הסתרה והצלה של קורבנות. במרחב הרב אתני שבחן, הוא מוצא כי אי שוויון בשילוב עם טינה ולאומנות מתלקחת החמירו את מצבם של המיעוטים בבוצ'אץ' לאחר מלחמת העולם הראשונה. בעוד שקשה היה להבחין בין פולנים לאוקראינים, בעיקר בגלל נישואי התערובת הנפוצים יחסית, המצב היה שונה עם יהודים. לא הפולנים ולא האוקראינים האמינו שיהודים יכולים להיות חלק משתי הקהילות. האינטימיות של הקשר בין שכנים הפכה עם פרוץ המלחמה לאינטימיות של אלימות ואכזריות. סיעניהם ממשרתת אוקראינה טבחו באוכלוסייה היהודית של העיר, ולאומנים אוקראינים עקרו את שכניהם הפולנים מבתיהם. הניתוח של ברטוב קובע כי כל אדם יכול להפוך רוצח לעת מצוא, גם ללא אידיאולוגיה. לא אחת במהלך המלחמה רצח אדם את שכניו במו ידיו. מספיק שמערך הכוחות הבין-אתני והבין לאומי יגרום לאדם להפיק רווח מרצח שכנו, או להציל את עצמו ואת משפחתו באמצעות שיתוף פעולה עם בעל הכוח: "כשמספרים את הסיפור של השואה, אי אפשר להתחיל בסוף, ברצח היהודים בידי הגרמנים על מנת להבין כיצד זה קרה, צריך לחזור הרבה אחורה ולדעת שברצח העם בבוצ'אץ' נטלו חלק לצד הגרמנים גם האוקראינים והפולנים, שכניהם במשך דורות של יהודי העיירה".¹⁷

בשנת 2018 פורסם בפולין מחקר מקיף שכותרתו ¹⁸"אסטרטגיות להישרדות היהודים במהלך הכיבוש בממשל הכללי, 1942-1945, מחקר על מחוזות נבחרים". המחקר תורגם ופורסם באנגלית בשנת 2022.

¹⁷ ראו: תרבות ספרות, מעריב, "ההיסטוריון בעקבות גיא ההריגה: "מצאתי אירועים שלא תועדו

באף ספר" 21.4.2020. <https://www.maariv.co.il/culture/literature/Article-761086>

¹⁸ ראו: "לילה ללא סוף - גורלם של יהודים במחוזות נבחרים של פולין הכבושה", בעריכת פרופ' ברברה אנגלקינג ופרופ' יאן גרובובסקי. פרויקט מחקרי שביצע "המרכז לחקר השמדת יהודים בפולין" שכותרתו: "אסטרטגיות הישרדות יהודים במהלך הכיבוש בממשל הכללי 1942-1945 חקר מחוזות נבחרים". ראו:

Grabowski & Engelking, 2022

החוקרים¹⁹ שלקחו חלק במחקר נקטו בגישה בין-תחומית מתוך מגוון תחומי העיסוק המתודולוגיים של משתתפיו: היסטוריה, סוציולוגיה, פסיכולוגיה ומחקרי ספרות. ערכו ראיונות, וסקרו ראיונות, עם ניצולי שואה שהצליחו להימלט מהפוגרומים שאורגנו גם על ידי שכניהם הפולנים, או הצליחו להסתתר מפני הנאצים ולשרוד את המלחמה. בעוד שהידיעה במחקר על אודות גורל היהודים שהסתתרו במרכזים העירוניים היא משמעותית, הרבה פחות ידוע על אסטרטגיות ההישרדות שנקטו היהודים באזורי הכפר, המכונים – "שולי השואה" – הזירה הנוגעת לגורלם של יהודים שנמלטו מהגטאות שחוסלו בתקופת "האקציות"²⁰ למחנות ההשמדה. על פני 1,640 עמודים מפרטים החוקרים את תוצאות המחקר אותו ביצעו במשך חמש השנים האחרונות. מסקנות המחקר קובעות כי, שני שליש מיהודי פולין שהסתתרו מהנאצים מצאו את מותם לאחר ששכניהם הלא יהודים הסגירו אותם לנאצים – קרוב לחצי מיליון. מספר גבוה הרבה יותר מאשר כל ההערכות הקודמות שעמדו על אלפים בודדים. ברגע שהחלו פעולות חיסול הגטאות, העצימו היהודים את מאבקם הנואש להישרדות. המקומות המסוכנים במיוחד עבור יהודי פולין שהסתתרו מהנאצים היו עיירות פולניות קטנות, להן קראו החוקרים – "מלכודות מוות", מאחר ורבים מהתושבים הפולניים נהגו להסגיר את שכניהם היהודים לידי הנאצים (Grabowski & Engelking, 2022).

פרסום המחקר מרחיב משמעותית את הידע שלנו לגבי גורל היהודים שהסתתרו בפולין בעקבות גירושם ההמוני למחנות ההשמדה. ומלמד על מעורבות גבוהה של אוכלוסייה פולנית בהסגרת יהודים לנאצים וברציחתם. שפע התצפיות שנבחנו על ידי החוקרים מלמדים על הנחישות, הניידות והאומץ של הקורבנות במאבק על חייהם ושל יקיריהם. אך למרות כל זאת לרוב כשלו מאמצי ההישרדות שלהם – נורמות התנהגות אנטישמיות בחברה הפולנית הייתה הסיבה המרכזית לכך. מי שהציל יהודים יצא כנגד הכללים הלא כתובים של הקהילה שלו. כלומר, המעורבות הפולנית ברצח היהודים לא הייתה מוגבלת בזמן או במקום, אלא הייתה תופעה נרחבת. על פי מסקנת החוקרים – החלטה של פולני להציל יהודים התנגשה לא רק ברדיפה הגרמנית, אלא גם בנורמות של הקהילה הפולנית עצמה. אין ספק שהמצב בפולין הכבושה היה

¹⁹ "המרכז הפולני לחקר השואה" (The Polish Center for Holocaust Research) הוקם ב-2 ביולי 2003, כחלק מהמכון לפילוסופיה וסוציולוגיה של האקדמיה הפולנית למדעים. זהו מוסד המחקר הראשון ועד כה היחיד בפולין העוסק אך ורק בלימודי שואה.

²⁰ עקירה - אקציות וטרנספורטים. תהליך רציחתם של יהודי אירופה במחנות המוות החל עם גירושם ממקומות יישובם, החל משלהי 1941. מבצעי הגירוש כללו שלבים שונים תחילה מעצר על ידי "אקציות" או "ראציות" כלומר מצודים, אח"כ ריכוז מעבר ומיון ואח"כ "טרנספורטים", שבמסגרתם הובלו אלפי יהודים אל קרונות הרכבת שהובילו אותם אל מחנות המוות ולעתים, כשלב ביניים, לגטאות או מחנות מעבר. במזרח אירופה גורשו היהודים מהגטאות ברכבות משא ובכל אקציה נעקרו מאות או אלפי יהודים, בדרך כלל ללא הבחנה, כדי למלא את מכסת המגורשים שקבעו המארגנים.

נורא ואיום. הגרמנים הטילו עונש מוות על מגוון מעשים – גם על אדם שהסתיר חזיר, או אדם שעזר למחתרת הפולנית. אך בפועל הרבה יותר אנשים היו מוכנים להסתיר חזיר או לעזור ללוחם המחתרת הפולנית, מאשר אלו שהיו מוכנים להציל יהודי. שניים מכל שלושה יהודים שבקשו סיוע הסתרה או הצלה נרצחו או הוסגרו לנאצים על ידי האוכלוסייה המקומיות הפולנית והמשטרה הפולנית הכחולה. הממצאים העולים מהמחקרים האחרונים שבוצעו בפולין והמיידע שנחשף על אודות מעברים נרחבים של חלקים בחברה הפולנית מעמדת "העומד מהצד" אל עבר נקיטת עמדות אקטיביות לצד המבצעים בביצוע פשעים כנגד העם היהודי, מעורר את זעמם של לאומנים בפולין המבקשים לטשטש את מעורבותם של אזרחי המדינה ומוסדותיה באירועי השואה. מגמה מסוכנת זו זכתה לתהודה רבה עם פרסום החוק הפולני בשנת 2018²¹, הקובע כי כל אדם, ובכלל זה חוקרים, היה חשוף לתביעות אזרחיות בכל הנוגע לפרסומים על אודות חלקם של פולנים בשיתוף פעולה עם הנאצים. הניסיונות של לאומנים פולנים להמעיט בחלקם של פולנים בפשעים בתקופת השואה גובר בעיקר בשנים האחרונות מאז עלתה לשלטון בסוף שנת 2015 מפלגת הימין השמרנית. הממשלה הפולנית מנסה לפעול נגד כל פרסום או מחקר הקובע כי פולנים ביצעו מעשי פשע כלפי שכניהם היהודים. יאן טומאש גרוס, אף נחקר על ידי התביעה בפולין בגין הוצאת דיבה לאחר שפרסם מאמר בעיתון גרמני בו טען כי: "הפולנים רצחו יותר יהודים מאשר הם רצחו גרמנים במהלך השואה"²².

הניסון לשכתוב ההיסטוריה ביוזמת לאומנים, בעיקר במדינות מזרח אירופה, החלה כבר בעשור הקודם בליטא²³, כאשר הוגשה תביעה כנגד ד"ר יצחק ארד וד"ר רחל מרגוליס.²⁴ התביעה התבססה על ספרו האוטוביוגרפי של ארד בו תיאר כיצד כנער פרטיון, נלחם נגד כוחות הכיבוש הנאציים ומשתפי הפעולה

²¹ ראו: עופר אדרת, "הסנאט בפולין אישר את החוק האוסר לייחס לעם הפולני אחריות לפשעי השואה", הארץ, 1 בפברואר 2018. <https://www.haaretz.co.il/news/world/europe/2018-02-01/ty->

²² ראו: עופר אדרת, "ההיסטוריון יאן טומאש גרוס מתעקש לפתוח את ארון השלדים הפולני", "הארץ", 26 בפברואר 2016. אוחר מתוך: <https://www.haaretz.co.il/news/education/2016-02-26/ty->

ראה: איתי אילנאי, "בעיני ממשלת פולין אני אויב המדינה", המוסף לשבת "ידיעות אחרונות", 1 בפברואר 2018. אוחר מתוך: <https://www.yediot.co.il/articles/0,7340,L-5079515,00.html>

²³ ראו: יוסי מלמן, "ליטא סגרה התיק נגד יו"ר יד ושם בחשד שהשתתף בטבח במלחמת העולם ה-2", הארץ, 26.09.08. אוחר מתוך: <https://www.haaretz.co.il/news/world/2008-09->

²⁴ ד"ר רחל מרגוליס נולדה בוילנה. היתה פרטיזנית ביערות ביילורוסיה במהלך מלחמת העולם השנייה. לאחר המלחמה שימשה כמרצה באוניברסיטת וילנה, ופעלה להנצחת יהודי וילנה, היתה סגן מנהל המחלקה ההיסטורית של המוזיאון הממלכתי היהודי בוילנה. בשנת 1988 סייעה להקמת המוזיאון היהודי בוילנה, אספה חומר על תקופת השואה ומונתה למנהלת המדור להיסטוריה יהודית בליטא. ראו: "איגוד יוצאי וילנה והסביבה בישראל", 2021. אוחר מתוך: <https://www.vilna.co.il/>

הליטאים. מאז פתיחת החקירה ניסה התובע הליטאי להביא לחקירה יהודים נוספים שהיו פרטיזנים בשואה במסגרות שאורגנו על ידי הצבא האדום הסובייטי ובכלל זה ד"ר רחל מרגוליס. בעניין זה אמרה מרגוליס: "החטא שלי בעיני הלאומנים והאנטישמים שבשלטון בליטא, שהייתי פרטיזנית ולחמתי בנאצים ובמשתפי הפעולה שלהם".²⁵

בשנת 2016 פורסם בליטא הספר "מסע עם האויב". (זורוף, ונאגייטה, 2018) הספר מתאר שיתוף פעולה גרמני-ליטאי בשנים 1941-1944. בתקופת הכיבוש הנאצי, נרצחו כ-200,000 איש מיהודי קהילת ליטא שהושמדו בעשרות אתרי רצח המוני ברחבי המדינה. רוטה ונאגייטה, סופרת ועיתונאית ליטאית, שחלק מבני משפחתה הרחוקה שיתפו פעולה בתקופת המלחמה עם המשטר הנאצי ברציחות, החלה בחיפושים אחר תשובות לשאלות אלו. מחקרה בארכיונים בליטא ומסעותיה לאתרי הרצח ההמוני נערכו ביחד עם ד"ר אפרים זורוף.²⁶ השניים חושפים את התפקיד המשמעותי שמילאו מנהיגים פוליטיים, הממסד הליטאי והאוכלוסייה הליטאית בפשעי הנאצים. תוך שימוש בחומרים ליטאיים בלבד: ספרים שכתבו היסטוריונים ליטאים, עדויות של רוצחים, ראיונות עם עדי ראייה ותושבים מקומיים, כולל כאלה החיים עד היום בקרבת אתרי הרציחות ההמוניות. הספר הפך לרב מכר בליטא, תורגם לשפות שונות ובהן לעברית, ועורר שיח חדש ותוסס באמצעי התקשורת וברשתות חברתיות. רוטה אף הוגדרה על ידי גורמים ליטאיים – "מעוותת אמת היסטורית". ספרה כונה – "איום על הביטחון הלאומי". בראיון לד"ר אלי אשד ב-16 לדצמבר 2018, אמרה ונאגייטה:²⁷

"התחלתי להתעניין בנושא הזה כי גיליתי שבמשפחה שלי עסקו ברצח יהודים וכך גם כמעט בכל משפחה ליטאית אחרת. הפריעה לי האנטישמיות שמצאתי בחברה הליטאית שלא ידעה ולא רצתה לדעת על מה שקרה בשואה".

²⁵ ראו: יוסי מלמן, "הליטאים עדיין רודפים את הפרטיזנית בת ה-90", 7.8.2008, הארץ <https://www.haaretz.co.il/misc/2008-08-07/ty-article/0000017f-f42d-d5bd-a17f-f63f2b880000>

²⁶ ד"ר אפרים זורוף, מנהל מרכז ויזנטל, עמל במשך שנים ארוכות על מנת להביא למשפט פושעי מלחמה ליטאים ולגרום לשלטונות בליטא לחשוף את האמת על אודות מה שאירע במדינה בזמן השואה. סבו וסבתו מצד אמו נולדו בליטא. נקרא על שמו של דוד-רבא שנרצח עם משפחתו בוילנה בעזרתם הפעילה של ליטאים.

²⁷ ראו: ד"ר אלי אשד, אתר "יקום תרבות", "אנשינו: שיחה על השואה בליטא ומבצעה עם רוטה ונאגייטה, סופרת ליטאית שנויה במחלוקת", 16.12.2018, אוחזר מתוך: <https://www.yekum.org/2018/12/%D7%90%D7%A0%D7%A9%D7%99%D7%A0%D7%95->

הרביזיה המחקרית בייחס לתופעת "העומדים מן הצד" מעלה שתי מסקנות חשובות :

האחת, אין להתייחס לקבוצות השותפות באירוע השואה כאל ישויות נפרדות וסטטיות, אלא כמכסות ספקטרום רחב ודינמי של רמות מעורבות. מעבר לחלוקה לקבוצות או לתת קבוצות, מתקיימת תופעה של מעבר/ זליגה וזרימה בין שלושת הקטגוריות – בפועל אנשים ישנו את עמדותיהם בהתאם למגוון של משתנים זמניים ואזוריים. ההמחשות האמפיריות שמספקים המחקרים האחרונים מלמדים כי אנשים כמו גם ארגונים ומוסדות, לא תמיד נותרו לאורך זמן רב בספקטרום של אחת מהקטגוריות.

המודל שהציג הילברג, המבוסס על חלוקה משולשלת בין שלוש ישויות נפרדות – כל מקטע מוקדש לקבוצה מסוימת ועצמאית לחלוטין מהאחרים, אינו יכול לשמש עוד כמודל לבחינת משתתפים בשואה.

המסקנה השנייה – במהלך אירועי השואה התקומו מעברים נרחבים של קבוצות משתתפים שאינם שייכים לקבוצת המבצעים והקורבנות, אל עבר נקיטת עמדות אקטיביות לצד התלינים. מסקנה זו בייחס לתופעת "העומדים מן הצד" מעלה שאלות תיאורטיות ומעשיות חשובות הנוגעות לתפקידם של "צדדים שלישיים" במהלך התרחשותו של רצח עם, בעיקר בכל הנוגע למידת ואופן השפעתם על מנגנון השמדה וממחישה את חשיבות הרחבת התיקוף המחקרי בעניין זה.

ג. תשתית תאורטית – "מודל קבוצת כוכבים : מבצעים, קורבנות, עומדים מן הצד" : חישוב מחדש של מערכת יחסים במהלך רצח עם"

1. תיאור המודל והרציונל העומד בבסיס בבחירתו

בשנת 2005 פורסם בכתב העת המחקרי של "האגודה לחקר האנתרופולוגיה היישומית" (Human Organization²⁸) מחקרם של קול וארנרייך – "קבוצת כוכבים – מבצעים קורבנות" "עומדים מן הצד" : חישוב מחדש של מערכת יחסים במהלך רצח עם" (Cole & Ehrenreich, 2005). החוקרים הציגו מודל תיאורטי המערער על תוקפו של "השילוש" שהגדיר הילברג במחקרו – "הקטסטרופה היהודית 1933-1945 : מבצעים, קורבנות ו"עומדים מן הצד". בניגוד למודל המעגלי שהציג הילברג, מודל "קבוצת הכוכבים" שהציגו קול וארנרייך – מבוסס על צורה משולשת, כזו המדגימה ספקטרום רחב ודינמי של רמות מעורבות, הסכמה והתנגדות לנוכח מעשי הרצח. מבצעים, "עומדים מהצד" וקורבנות יכולים להישאר סטטיים בתוך הזירה או לחצות אותה בכל כיוון. כל ישות יכולות להיות מושפעות באופן דיפרנציאלי בזמנים שונים או במקומות שונים ולהיות נכונה לשנות את מיקומה בתוך הספקטרום, בהתאם למגמות זמניות או מרחביות בתהליך הרצח. המודל מסייע בהמחשת מורכבות יחסי הגומלין בין משתתפים מהלך התרחשותו של אירוע רצח עם, ומלמד על היותן ישויות דינמיות, שתפקידן משתנה באופן פעיל לאורך כל תהליך ההרג. למודל שני מאפיינים בולטים. האחד, הוא בצורת משולש. שנית, חלק מצדדיו מחוברים, אחרים אינם. קונסטלציה זו עוצבה באופן זה מארבע סיבות : ראשית, המודל ממחיש את מיקום המשתתפים השונים (מבצעים, קורבנות, "עומדים מן הצד") בתהליך הגינוסידאלי בתוך זירת הרצח. בניגוד למודל מעגלי, המצביע על רצף חלק בין שלושת המרכיבים. הצורה המשולשת ממחישה את העצמאות והסמיכות בין המשתתפים השונים בתוך זירת הרצח.

שנית, צידי המודל המשולש מייצגים ספקטרום דינמי. בודדים או קבוצות יכולים להישאר סטטיים

²⁸ הארגון האנושי הוא כתב העת של האגודה לאנתרופולוגיה יישומית המוביל בביקורת עמיתים למדעים במדעי החברה היישומיים. האגודה לאנתרופולוגיה יישומית (SfAA) הוקמה בשנת 1941 במטרה לקדם את חקירת עקרונות ההתנהגות האנושית ואת יישום העקרונות הללו על סוגיות ובעיות עכשוויות האגודה הפכה לארגון הבינלאומי הבולט בתחום. כתב העת מקדם את המשימה של SfAA באמצעות פרסום מאמרים המקדמים, מסנתזים ומפרשים את היישום של שיטה ותיאוריה אנתרופולוגית לניתוח ולפתרון של בעיות מעשיות בעולם העכשווי. הארגון האנושי מפרסם מאמרים העוסקים בכל תחומי מדעי החברה המיושמים. בנוסף לדיווחים על מחקר מקורי, כתב העת מפרסם מאמרים מתודולוגיים חדשניים. אוחזר מתוך : <https://www.appliedanthro.org/publications/human-organization>

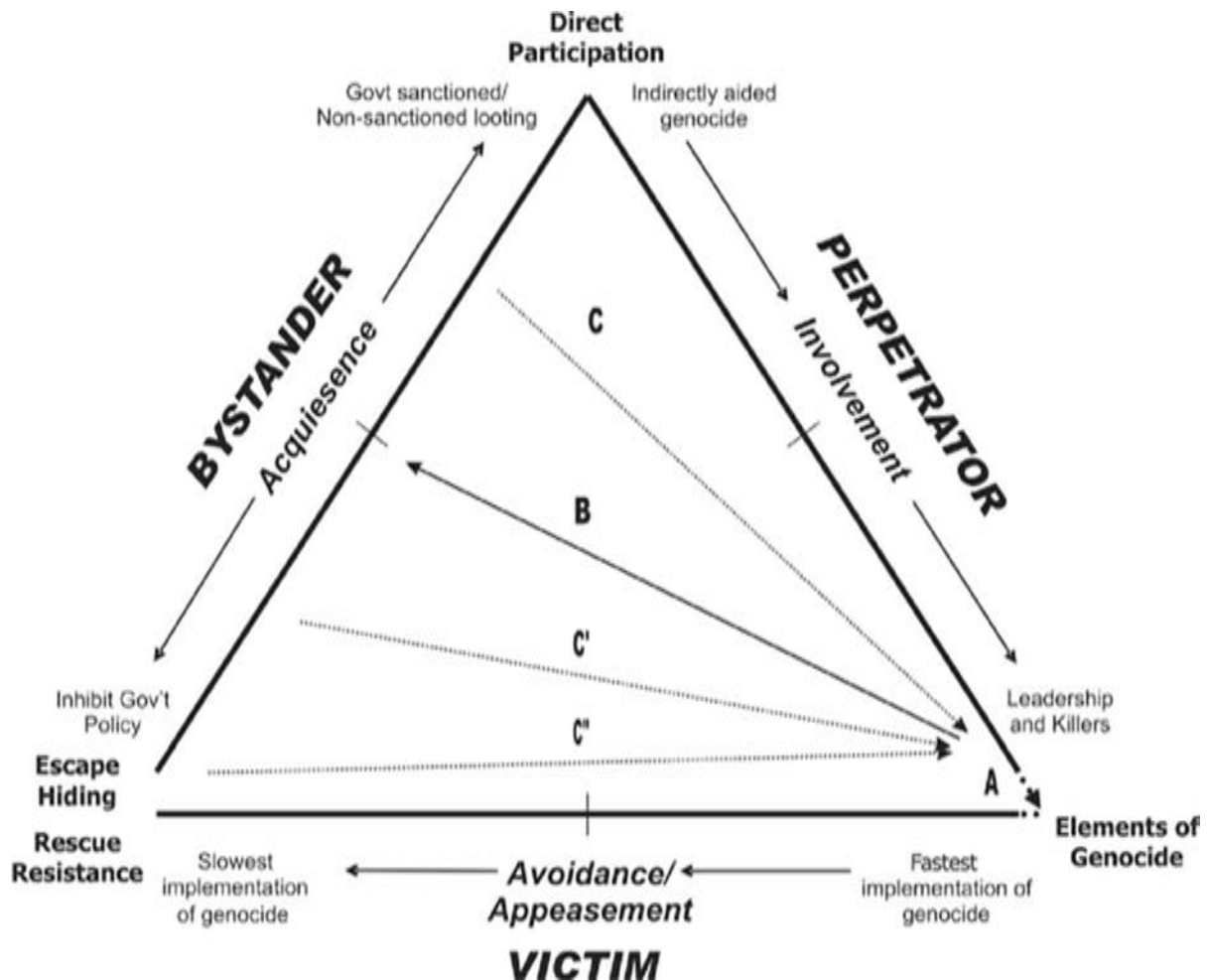
בספקטרום או לנוע לשני הכיוונים, בהתאם לשינויים במדיניות המבצעים. החיצים בצידו של המשולש מייצגים פעילות של מעורבות גוברת באופוזיציה או בתמיכה בתהליך הרצח. לדוגמא, החיצים בצידו של "העומד מהצד", מצביעים על כך שמרכז הספקטרום הוא קצה ההסכמה. וכי ההתנגדות או מעורבות בו הולכת וגוברת לעבר כיוון הקודקודים.

שלישית, הצטרפותם או הפרדתם של הקודקודים ממחישה את יכולתם של משתתפים לחצות את צדי המשולש. הקודקודים של המודל הם החלקים המורכבים של המודל. בעוד שצדי המשולש מציינים ספקטרום של מעורבות או אסטרטגיות של תגובה. הקודקודים, לעומת זאת, אלה הן הנקודות שבהן משתתפים משנים באופן מהותי את עמדתם או משפיעים באופן פעיל על עמדותיהם של אחרים בתוך קבוצת הכוכבים.

רביעית, המודל מייצג בעיקר מערכת סגורה. כל עוד מתבצע תהליך הרצח, כל קבוצה בדרך כלל מקיימת אינטראקציה עם הקבוצות האחרות בלבד בגבול קונסטלציה זו. המודל ישים עבור עיירות קטנות כמו גם במדינות ואזורים גדולים יותר. הוא דומה למשוואה פרקטלית, הממחישה את אותו מבנה בסיסי ללא קשר לגודל או לפרספקטיבה.

הרציונל העומד בבסיס בחירת המודל הינו היכולות לבחון באמצעותו רמות שונות של מעורבות במנגנון הרצח בקרב משתתפים המשתייכים לקטגורית "העומדים מן הצד". קטגורית ה"עומדים מן הצד" ניצבת בצידו השמאלי של מודל המשולש. נקודת האמצע של ספקטרום זה מסמלת חוסר מעש מוחלט והשלמה עם מדיניות המבצעים. קווי ה-C המנוקדים מתארים את תנועתם לכיוון מעורבות במנגנון הרצח. הקודקוד העליון של המשולש המכונה "השתתפות ישירה" מציין את נקודת המפגש בין ה"עומדים מן הצד" למבצעים, צומת קריטי במודל – הגבול אותו חוצים המשתתפים הבלתי מעורבים מקרב האוכלוסייה הכללית, שאינם קורבן אל הספקטרום הפעיל בתהליך הרצח. הקודקוד התחתון ימני של המודל שכותרתו "אלמנטים של רצח עם" – הזירה אשר נבדקת בדרך כלל על ידי חוקרי ג'נוסייד, מלמדת על ביצוע בפועל של ההיבטים השונים של תהליך ההשמדה, הכוללת את מעורבותם של שותפים, יחידים או קבוצות שאינם משתייכים לקבוצות המבצעים. אזור אינטראקציה זה מאפשר לבחון רמות שונות של מעורבות במנגנון הרצח, כאשר שיתוף פעולה בהיקפים נרחבים מובילה להאצת קצב היישום של תהליך ההרג, כפי שמוצג בבסיס המשולש. במידה והמבצעים סבורים שהאוכלוסייה הכללית, שאינה מבצעת/לא קורבן תומכת במדיניותם, עלולים המבצעים להאיץ את קצב היישום של תהליך הרצח. לחילופין, במידה והם סבורים כי פעילות ה"עומדים מן הצד" עלולה להגביל את יכולתם להשיג את מטרותיהם יבקשו לנסח מחדש את מדיניות הרצח או להסוות היבטים שונים של תהליך

ההשמדה. "עומדים מן הצד" ומבצעים מצטלבים ישירות רק באזור נקודת הקודקוד הימני של המשולש²⁹ "נקודת השתתפות ישירה", זו הנקודה בה "העומד מן הצד" הופך למבצע ואילו התליין הופך ל"עומד מן הצד".

²⁹ מודל "קבוצת כוכבים - עבריינים, קורבנות, "עומדים מן הצד" (Constellation) פורסם בשנת 2005 בכתב העת המחקרי של "האגודה לחקר האנתרופולוגיה היישומית" (Human Organization) במסגרת מחקרם של קול וארנרייך - "חישוב מחדש של מערכת יחסים במהלך רצח עם", Col & Ehrenreich, 2005

וילנה, סבתי הגדולה, עיר ואם בישראל,
ירושלים של גלות, נחמת עם-קדם בצפון! -
זה שביסך הטלוא, כגג בית-הכנסת הישן,
נעלה בעיני ניניך מכובעי מגדלים מוזהבים;
זלמן שניאור, וילנה³⁰

פרק שני – רקע היסטורי

א. יהודים וליטאים – היסטוריה של חשדנות הדדית

ערב השואה כ-220,000 יהודים חיו בליטא (Lithuania), רק 3.6 אחוזים מהם, כ-8,000 איש שרדו את המלחמה. נתונים אלה הם הגבוהים ביותר באירופה בקרב קהילות יהודיות המונות יותר מ-5,000 נפש (זורוף, 2018).

בעולם היהודי נודעה הקהילה היהודית בוילנה כ"ירושלים דליטא" – מרכז רוחני יהודי ראשון במעלה. המושג "ירושלים דליטא" נשמר כמבטא את שגשוג חיי התרבות של היהודים במאה ה-19 ובמחצית הראשונה של המאה ה-20. ב-1920, לאחר כיבוש העיר בידי הפולנים, הצטמצמה פעילותם של המוסדות היהודים בוילנה, את מקומה של "ירושלים דליטא" ירשה בירת המדינה הליטאית דאז - קובנה (לווין, 1990).

הקהילה היהודית בליטא התאפיינה בחיי דת ותרבות תוססים, מוסדות חינוך וציבור ספריות ותיאטראות. קהילה של גאונים ורבנים, אנשי רוח, משוררים, סופרים, ציירים, בעלי מלאכה ומחנכים. מרכז של השכלה וחיים פוליטיים יהודיים, של יצירה יהודית והווי חיים יהודי עממי. מכל המרכזים היהודים השכנים, בפולין, בלרוס אוקרינה וגליציה, אופיינה היהדות הליטאית בגישה השכלתנית והרציונלית. לא בכדי דבק ביהודי הליטאי כינוי אופי "ציילס קאפ" (ראש צלב), המרמז בשפה בוטה על נכונותו של היהודי הליטאי לחתור בצורה אנכית ואופקית כדאי להשיג את מטרתו או לחילופין זה הפועל להצליב את הממצאים שבידו – כדי להגיע לאמת מוחלטת. הדבר התבטא בעיקר, בזרמים ואסכולות במישור התרבותי – חברתי כגון: ההסתיונות של הרוב המכריע ממשחיות השקר, יסוד תנועת המוסר וקידומה, ההתנגדות לחסידות, השקידה כלימוד התורה ועוד.

ההגירה היהודית לליטא החלה במהלך המאה ה-12. ראשית הגיעו סוחרים יהודים ממזרח אירופה, אחריהם פליטים יהודים ממערב אירופה, בעקבות רדיפות על רקע דתי במהלך מסעות הצלב. במהלך המאה ה-14, תחת שלטונו של הנסיך גדימינאס ועל רקע הפיכתה של ליטא למעצמה אדירה שהשתרעה

³⁰ ראו: זלמן שניאור, וילנה, 1923.

מן הים הבלטי עד לים השחור, גדלה הקהילה היהודית בליטא באופן ניכר. בשנת 1388 זכו לראשונה יהודי ליטא לכתב – זכויות שאפשר מידה רבה של חופש דתי וכלכלי. במאה ה-17 נודע שמה של ליטא בעולם היהודי כמרכז רוחני ותרבותי משגג ופורח (לווין, 2001).

בשנת 1795 עם סיפוח ליטא לרוסיה חל מפנה של ממש בחיי הקהילה היהודית במקום. מעמד היהודים נפגע מבחינה חוקית וחברתית. ראשית, הוגבלו היהודים למגורים בתחום המושב³¹ מלבד הגבלות חוקיות שפגעו בזכויות היהודים בתחומים שונים, נערכו פגיעות פיסיות בקהילה היהודית כחלק מהפוגרומים שפקדו את הקהילות היהודיות בשטחי דרום רוסיה, אולם בהיקף מצומצם.

לאחר תום מלחמת העולם הראשונה זכתה ליטא לעצמאות מחודשת, אך בשטח מוגבל. רוב שטחיה נמסרו לברית המועצות וחלק מצומצם יותר נמסר לפולין הכולל את וילנה. בשנות המאבק על השחרור והקמת המדינה הליטאית הבטיחו הפוליטיקאים הליטאים אוטונומיה לאומית – תרבותית ליהודים כדי לקבל תמיכה בינלאומית של היהודים בדרך להכרה במדינת ליטאית עצמאית. בשנת 1920 הגיע "ירח הדבש" ביחסי היהודים והמדינה הליטאית לשיאו. בשנים הראשונות לעצמאות ליטא נהנו יהודייה מאוטונומיה לאומית-תרבותית, שהפכה להיות הדוגמה האופטימלית לסטטוס שאליו שאפו היהודים להגיע באירופה המזרחית המעוצבת לאחר מלחמת העולם הראשונה. אולם ההישגים הפוליטיים חברתיים, שהשיגו יהודי ליטא עם קבלת אוטונומיה, בשנים הראשונות לכינון עצמאותה, הלכו והצטמצמו מאמצע שנות ה-20 לאור התגברות המגמות הלאומיות במדינה (לווין, 1978). לאחר השגת העצמאות, הדגישו מנהיגי תנועת התחייה הלאומית את השימוש בשפה הליטאית והפכו את הדבר כמעט למיתוס. המאבק בפולנית וברוסית ולמען השפה הליטאית, היה מרכיב בסיסי בשאיפותיו ובהתלכדותו של הלאום הליטאי המתגבש. אי כיבוד השפה הלאומית נחשב בפיהם של מטיפי האתנוצנטריות הליטאית כאי כיבוד הליטאיות בכלל. באחד מכתבי העת של החוגים הלאומיים פורסם ב-10 ביוני 1922 נכתב:

"בכל אשר תלך בקובנה לחנות או למפעל תעשייתי או מסחרי, בכל מקום ומקום תמצא כרוזים בשפות שונות ועל פי רוב אפילו לא מלה בליטאית, כולם פונים אליך ברוסית, בפולנית, ואם מראה פניך מתאים – גם ביידיש, רק לא בליטאית" (וארייקיס, 2000, עמ' 8).

המאבק על השימוש בליטאית הביא לכך, שבאביב 1923 מחקו בחנויות של היהודים בקובנה וגם בערים קטנות יותר את הכתובות ביידיש וברוסית, שברו שמשות בחנויות ובבתים של היהודים,

³¹ תחום המושב כולל את שטחי האימפריה הרוסית שייעדו להתיישבות יהודית בשנים 1791 עד 1917. מרבית שטחי תחום המושב נמצאים כיום בתחומי המדינות: אוקראינה, בלארוס, ליטא, מולדובה ולטביה. ראו: ארד, 2004.

הכול במחאה על כך שהיהודים אינם מדברים ליטאית. ב-14 באוגוסט 1924 התפרסם מאמר באחד מכתבי העת הלוחמים על השפה הלאומית שטען, כי המיעוטים הלאומיים במדינה שוללים את השימוש בשפה הליטאית, ולא יעבור זמן רב עד שקובנה תידמה לירושלים בגלל הכתובות ביידיש. חודש לאחר מכן המריצו החוגים הלאומיים את כל הליטאים לבוא להשתתף בבחירות למועצות המקומיות, במיוחד בקובנה, משום שבבחירות הקודמות נבחרו למועצה יהודים ופולנים רבים אשר "יחסם עוין אל העם והתרבות שלנו". כראיה הם הביאו את העובדה, כי דיוני ישיבת המועצה של העיר קובנה לא התנהלו בשפה הליטאית (וארייקיס, 2000).

מאמצע שנות ה-30, החלה החרפה משמעותית נוספת ביחס ליהודים על רקע תחרות כלכלית עזה בין יהודים לליטאים. בתחילת המאה ה-20 רבים ממפעלי התעשייה והמסחר בליטא היו בידי יהודים. הליטאים שאפו לנשל את הסוחרים היהודים מהמסחר ומהתעשייה, האשימו אותם בזיוף, בגנבת נכסי המדינה ומכירתם, וכן בספקולציות שעשו עם התוצרת החקלאית. הסוחרים, ובעלי העסקים היהודים ריכזו בידיהם השפעה כלכלית לא מבוטלת על חיי הכלכלה במדינה ועוררו נגדם את זעמם של השכבות העממיות. התייחסות אל התפקיד ההרסני שמילאו היהודים בחברה הליטאית הופיעה בכתביהם של חוגים אינטלקטואליים. מאמרים אנטישמים בוטים המוכרים בצרפת, גרמניה או פולין, החלו להופיע בעיתונות הלאומית הליטאית. יונאס אלקסה מרצה למשפטים באוניברסיטת קובנה הציג בספרו משנת 1933 את הניגודים בין היהודי לאיכר. האחרון הוא מופת לדמות המכה שורשים באדמה ומייצרת "נכסים אמיתיים". לעומתו היהודי - נווד, חסר שורשים החי על פרנסות אוויר - תכונות רעות טבעיות שלהם מכניסים אל חיי המערב יסודות הרסניים ולא משקמים.

ההקצנה האנטישמית הובילה לנקיטת צעדים מגבילים כנגד היהודים בליטא. הלכה וגברה האפליה במוסדות האקדמיים, המיניסטריאליזם לענייני היהודים נסגר, יהודים לא נתקבלו למשרות ממשלתיות או מוניציפליות ואחרוני הקצינים היהודים פוטרו מהצבא (ונסלובה, 2004). עם עליית הפשיזם והתגברות המגמות האנטי-יהודיות באירופה בכלל, הופכת הקהילה היהודית בליטא למיעוט לאומי דחוי ללא כוח פוליטי, מדיני או צבאי. היהודים הוצגו כאלמנט הרסני, כוחני ודמוני, שתכונותיו השליליות חדרו למרקם החיים של הציבור הליטאי.³²

³² חוקר הספרות והמשורר הליטאי תומס ונסלובה טוען כי: "על אף הדו-קיום ההדדי רב השנים, למעשה חיו הליטאים והיהודים בשני עולמות נפרדים. אנו, הליטאים, ידענו מעט על התרבות הפולנית וכן על התרבות הגרמנית והתרבות הרוסית, אולם לא היה לנו מושג כלשהו על התרבות היהודית שהתפתחה לנגד עינינו בארצנו שלנו. הדת, שפת הדיבור, הכתב והמנהגים היו מחסום בלתי-עביר. הקהילה היהודית נתפסה בעינינו כמובלעת אקזוטית וזרה לנו מבחינה רוחנית, וללא ספק זו היתה

תקופת השלטון הליטאי הסתיימה ביוני 1940 עם כיבושה של ליטא ע"י ברית-המועצות. זמן קצר התקיים בה משטר קומוניסטי עממי ואחריו הפכה ליטא לרפובליקה סוציאליסטית במסגרת ברית המועצות עם וילנה כבירתה. מיד לאחר הכיבוש החלו ננקטים צעדים: הלאמות נכסים, מעצרים פוליטיים וחסול סממני העצמאות. את דגל המדינה החליפו בדגל האדום. בחוגים מסוימים בקהילה היהודית אף היתה התלהבות מהמשטר הסובייטי מסיבות אידיאולוגיות וציפייה לכינונו של משטר ליבראלי-דמוקרטי בחסות ברית המועצות, או משטר סובייטי גמיש. כל אלה הביאו להפגנות שמחה והזדהות עם הצבא האדום, בהן השתתפו גם יהודים רבים. רושם מיוחד עשו הפגישות בין היהודים לחיילים הסובייטים, בהם היו גם חיילים יהודים. מרבית היהודים קיבלו בברכה את המשטר החדש, אשר פתח בפניהם סיכויים מקצועיים חדשים, ומעל לכול סיפק תקווה להמשך קיום בטוח במציאות המדינית הסוערת. השתלבותם של היהודים במנגנון הממלכתי נתפסה על ידי שכניהם כשיתוף פעולה עם משטר הדיכוי של ברית-המועצות. ההתעלמות מן העובדה הגלויה שהיהודים סבלו לא פחות כלכלית ותרבותית, ממשטר זה האיצה התדרדרות חסרת תקדים ביחסים בין יהודים לבין הליטאים (וארייקיס, 2000). בתקופת הכיבוש הסובייטי מקצת מהיהודים, ברובם חברי המפלגה הקומוניסטית הליטאית, תפסו משרות במנהל הציבורי. מכיוון שעד אז כמעט ולא השתתפו בניהול ענייני המדינה, התרשמו הליטאים שהיהודים בלבד שולטים במדינה. בעיני הליטאים הם נתפסו כבוגדים באומה, שאת אובדן עצמאותה לא כאבו כלל ועיקר (ונסלובה, 2004).

ב-26 ביוני 1941 נכנסו היחידות הגרמניות הראשונות לקובנה: הליטאים קידמו בברכה את הפולשים הגרמנים וראו בהם משחררים מן העול הסובייטי הנורא. גם נציגי הכנסייה הקתולית קידמו בברכה את פני הצבא של היטלר. היהודים בליטא מילאו תפקיד פעיל ברצונם או שלא ברצונם, בסובייטיזציה של ליטא ובכך עוררו את זעם ההמונים בעלי התודעה הלאומית, שהיו נגועים עוד קודם לכן באנטישמיות. הזדהותם עם הקומוניזם לא היתה תופעה יוצאת דופן. יהודים היו מעורים ומעורבים בנושאים בין-לאומיים הרבה יותר מהליטאים, והקומאינטרן התקיים במרחב זה. היו יהודים שהתקרבו לקומוניזם בשל שנאתם המוצדקת לפשיזם, ואילו אחרים מצאו ביטוי לשאיפותיהם האידאולוגיות³³ בדבר מהפכה

טעות הרת גורל. היהודי, גם הוא, ידע אך מעט על המסורת והתרבות הליטאיות". ראו: ונסלובה, 2004, עמ' 465.

³³ "ככל הנראה כמחצית החברים במפלגה הקומוניסטית הליטאית הקטנה היו יהודים למרות זאת תפקידי המפתח וההנהגה נשמרו לליטאים. אחרי המלחמה השתנה מצב זה בתכלית, אולם זה היה מאוחר יותר". ראו: שם, עמ' 466.

כלל עולמית.³⁴ התעמולה הגרמנית שנפוצה טרם הכיבוש הגרמני הוסיפה על הדברים שרבים בליטא האמינו בהם מלכתחילה, היהודים והבולשביקים חד המה. בתודעתם של הליטאים הם היו אחראים יותר מכול לסובייטיזציה ולהגליות.³⁵

הכיבוש הנאצי לווה במעשי זוועה שביצעו הליטאים ביהודים: רצח, אונס, ביזה והתעללות. הפוגרומים הוסברו על ידם במידה רבה כפעולות תגמול על התנהגות היהודים בזמן השלטון הסובייטי. אומנם בדיעבד דחתה תקופת השלטון הסובייטי את שואת יהודי ליטא למשך שנה, אך עם זאת הגדילה והחריפה את ממדיה (זורוף, 2018).

³⁴ מנתונים שמפרסם וארייקיס, במפלגה הקומוניסטית הליטאית לא רבים היו החברים שלא היו ממוצא יהודי. אולם, גם נכון הוא שכ- 57% מבתי חרושת שהולאמו בליטא היו בבעלות יהודית, שבין המוגלים לברית המועצות היו יותר מ- 4% יהודים, בה בשעה שהאליטה השלטת בליטא הייתה מורכבת כמעט לחלוטין מליטאים ומרוסים. ראו: וארייקיס, 2000, עמ' 11.

³⁵ לוין טוען כי אם כי העילה למעשים נפשעים אלה היתה, לכאורה, ב"התחשבות" עם הפעילים הקומוניסטים והאחרים שביצעו את הסובייטיזציה וסייעו במאסרם של פטריוטים לאומים, למעשה רובם ככולם של הקורבנות לא זו בלבד שלא היו מעורבים בכך, אלא אף סבלו בעבר מהמשטר הסובייטי מטעמים אידאולוגיים כמו פעילים ציונים. ראו: לוין, 2001, עמ' 420.

ב. השלב הראשון בביצוע הפתרון הסופי בשטחי ברית המועצות

ב' 22 ביוני 1941, במגמה להכריע את המלחמה לפני בוא החורף, הפרה ממשלת גרמניה את הסכם אי הלוחמה עם ברית המועצות (הסכם ריבנטרופ-מולוטוב) וצבאה פלש לברית המועצות ולשטחי השליטה הסובייטים.

למבצע הפלישה ניתן שם הקוד "ברברוסה" כחוקרה למלך גרמניה במאה ה-12 שהיה נערץ על היטלר, פרידריך ה-1 "ברברוסה" (Frederick Barbarossa). הפלישה תוכננה במשך זמן רב והגרמנים הכשירו לקראתה יחידות של משתפי פעולה לאומנים ואנטי-קומוניסטים מקרב אוקראינים, ליטאים, לטביים. היה זה השלב המכריע במזימתם של הנאצים בפתרון בעיית היהודים.

כוח הפלישה הגרמני מנה כשלושה מיליון חיילים, אליהם נוספו מספר דיוויזיות פיניות, רומניות וסלובקיות. בארבעה צירים מרכזים התנהלה ההתקפה. על קבוצת ארמיות צפון הוטל לכבוש את הארצות הבלטיות, כולל לנינגרד וזאת בסיוע כוחות פינים. קבוצת ארמיות מרכז, תקפה דרך ביילורוסיה ובירתה מינסק כאשר יעדה המרכזי מוסקבה. המשימה שהוטלה על קבוצת ארמיות דרום הייתה להשתלט על אוקרינה דרום רוסיה והקווקז (ארד, 2004).

לצורך ביצוע משימות הטרור בשטחים הכבושים של ברה"מ הקימו הנאצים ארבע יחידות ס"ס שכונו האיינזנצגרופן³⁶ (Einsatzgruppen) מגרמנית: "עוצבות המבצע". כל יחידה מנתה 500 עד 900 חיילים - 3,000 איש בסך הכול, שסומנו באותיות: A, B, C, D. היחידות הללו היו מורכבות מאנשי ס"ס, משטרה ויחידות עזר שגויסו מקרב האוכלוסייה המקומית. עם הפלישה לברה"מ נעו יחידות האיינזנצגרופן של ה-ס"ס בסמוך ומאחורי כוחות החלוץ של הצבא הגרמני שהתקדמו אל עומקה של ברה"מ (ארד, 2004).

בהוראות ליחידות אלה, מיום ה-19 במאי 1941, כחודש לפני הפלישה לברית המועצות, נאמר כי הבולשביזם הוא אויבו המר ביותר של העם הנציונל-סוציאליסטי בגרמניה. במלחמה זו יש לנקוט באמצעים רדיקליים וחסרי-רחמים כנגד בולשביקים, מסיתים, חבלנים, אנשי גרילה ויהודים וכן השמדה מוחלטת של כל מקרה של התנגדות אקטיבית או פסיבית. האידיאולוגיה הנאצית זיהתה

³⁶ השם המלא בגרמנית - Die Einsatzgruppen des Sicherheitsdienst und der Sicherheitspolizei (קבוצות המבצע של ה-ס"ד והסיפ"ו - משטרת הבטחון) יחידות משטרתיות - מודיעיניות שהתקדמו עם הצבא הגרמני הפולש. כל יחידה היתה קשורה לאחת הארמיות הפולשות, והייתה זקוקה לסיועה הלוגיסטי והפיסי על מנת לתפקד ולהוציא לפועל את תפקידיה. הא' פעלו על-פי הנחיות למבצעי חוץ של סיפ"ו וס"ד. ההנחיות סוכמו באוגוסט 1939 בין ריינהרד הידריך, מנהל 'המשרד הראשי לביטחון'. ראו: ארד, 2001, עמ' 16.

באופן אוטומטי כל יהודי עם הבולשביזם ועם מנגנון השלטון הסובייטי. יתרה מזו, אנשי התעמולה הנאצים עשו שימוש בכלי נוסף כנגד היהודים, והוא הזיהוי בינם לבין הפרטיזנים. זיהוי זה בין היהודי לבין הפרטיזן תרם לחיזוק תחושתם של החיילים, כי היהודים מהווים סכנת חיים ממשית לכוחות הגרמניים, דבר המחייב את השמדתם (דיקמן, 2000).

היטלר ראה בפלישה לברית-המועצות את המשך יישום תוכניתו להשיג "מרחב מחיה" לאומה הגרמנית והזדמנות לחסל את הקומוניזם השנוא. משום כך הורה למפקדי הצבא לנהוג בקשיחות ובאכזריות יתרה כלפי הקומיסרים והאינטלקטואלים. בהשראתו פורסמה "פקודת הקומיסרים" שהגדירה את הכללים ואת היחס לקומיסרים הפוליטיים וליהודים שחיו בשטחי ברית-המועצות.

ב-6.6.1941, נמסרו ההנחיות לטיפול בקומיסרים פוליטיים:

"במאבק נגד הבולשביזם אין לצפות להתנהגות מצד האויב לפי עקרונות האנושיות או משפט העמים. במיוחד יש לצפות ליחס מלא שנאה, אכזרי ובלתי-אנושי כלפי שבוינו מצד הקומיסרים הפוליטיים למיניהם, שהם הנושא האמיתי של ההתנגדות. הצבא חייב להיות מודע, במאבק זה טעות היא לחוס על יסודות אלה ולנהוג כלפיהם בהתאפקות הנובעת ממשפט העמים. הם מהווים סיכון לביטחוננו ולהרגעה המהירה של השטחים הכבושים. הפותחים בשיטות לחימה ברבריות ואסיאתיות הם הקומיסרים הפוליטיים. כנגד אלה מוכרחים לכן לצאת מיד ובלי עיכוב בכל החרפות. לפיכך, כאשר תופסים אותם בזמן קרב או התנגדות יש לחסלם מיד וביסודית".³⁷

לפי מפקד האוכלוסין משנת 1939 חיו בגבולותיה של ברה"מ שלפני מלחמת העולם השנייה 3,028,538 יהודים.³⁸ בשטחי ברה"מ שנכבשו במהלך המלחמה בידי הגרמנים חיו לפחות 2,100,000 יהודים. בין השנים 1939 – 1940 סיפחה ברה"מ שטחים נרחבים. בשטחים שסופחו חיה אוכלוסייה יהודית גדולה למדי: בליטא 150,000 יהודים, בלטביה 95,000 במערב אוקראינה ובמערב רוסיה הלבנה 1,127,000, בסרביה ובצפון בוקובינה 325,000, סה"כ 1,850,000. אל המספר הזה יש להוסיף עוד כ-200,000 ועד 300,000 פליטים שנמלטו משטחי מערב פולין שנכבשו ע"י הגרמנים. בסך-הכול ישבו אפוא בשטחים

³⁷ ראו: פקודת הקומיסרים למבצע ברברוסה, 6.6.1941, NOKW - 484, בתוך: יצחק ארד, ישראל גוטמן ואברהם מרגליות (עורכים), **השואה בתיעוד מבחר תעודות על חורבן יהודי גרמניה ואוסטריה פולין וברית המועצות**, יד ושם, ירושלים תשל"ח, עמ' 300.

³⁸ המפקד נערך ב-17 בינואר 1939 באמצעות השלטונות הסובייטים. מספר היהודים המדויק על פי המפקד הינו: 3,028,538 נפש. 1.8 אחוזים מכלל תושבי המדינה. י לשצינסקי טוען אחוז ידוע של יהודים היה רב יותר מהמספר שפורסם במפקד. בעניין זה כתב כך: "אין כל ספק, כי אחוז ידוע של יהודים, שראו עצמם מוטמעים או שהיו באמת מוטמעים במובן התרבותי, צרפו עצמם לאומה הרוסית הגדולה. קשה לעמוד את מספרם של אלו, אך ניתן להניח כי אינו מועט". ראו ארד, 2004, עמ' 59.

המסופחים, בעת הפלישה לברה"מ, כ- 2.15 מיליון יהודים לפחות, בכל בתחומי ברית-המועצות היו באותה עת כ- 5,250,000 יהודים, יותר ממחצית יהודי אירופה (ארד, 2004).

השמדת יהודים התבצעה בכל שטחי ברה"מ כולל השטחים המסופחים והיא הקיפה מרחב גיאוגרפי עצום, שהשתרע מלנינגרד והמפרץ הפיני בצפון ועד להרי קווקז בדרום, מברסט-ליטבסק במערב ועד למבואות מוסקבה וסטלינגרד במזרח. במרחב גדול זה היו היהודים מפוזרים באלפי מקומות יישוב, החל בקהילות גדולות ובהן רבבות יהודים בערים המרכזיות ועד למשפחות אחדות ביישובים כפריים קטנים ונידחים. מאות אלפי יהודים הצליחו להימלט אל תוכי ברית-המועצות, אולם כשני מיליון יהודים נותרו תחת הכיבוש הנאצי. ב-24 ביוני 1941, יומיים בלבד לאחר פרוץ המלחמה עם ברית המועצות, נרצחו היהודים הראשונים קילומטרים מעטים מעבר לגבול, ביישוב הליטאי הקטן גרגז'דאי (Gargždai) בשטח ברית המועצות שנכבש על-ידי גרמניה. בשעות אחר הצהרים של אותו יום נורו למוות כ-201 גברים יהודים. רצח אזרחים זה, היה הראשון בשורה ארוכה של מעשי רצח בירי שתחילתם בקיץ 1941 בליטא והמשכם בכל שטחי ברית המועצות הכבושים. סופם בשלהי קיץ 1944, במקביל לנסיגת הוורמכט מפני הצבא האדום המתקדם (דיקמן, 2000).

בשבועות הראשונים לפלישה נורו בעיקר גברים ואילו נשים וילדים יהודים לא נורו באופן שיטתי. אולם החל ממחצית יולי 1941 התרחב מעגל הרצח וכלל את כלל היהודים. המעבר מרצח סלקטיבי של גברים בלבד לרצח שיטתי של יהודים כולל נשים וילדים מסמנת למעשה את המעבר לרצח עם. שאלת העיתוי למעבר זה הייתה במשך שנים נושא לדיון בהיסטוריוגרפיה של השואה. מלבד ההנחיות שנמסרו לטיפול בקומיסרים פוליטיים, לא בנמצא מסמכים המעידים על קיומה של מדיניות גרמנית של השמדה כללית. קונצנזוס מוגבל הושג בנוגע למועד בו התקבלה ההחלטה להרחיב את הרצח ההמוני ולגורם שמסר את הוראות הביצוע ליחידות בשטח. על פי אחת ההנחות המקובלות, ההחלטה גובשה בעקבות ביקורו של הימלר בחזית, ומסקנתו שהפתרון הטריטוריאלי לסילוק היהודים כבר אינו מעשי – הבנה שהכשירה את ההחלטה לבצע רצח המוני ושיטתי. מהשלב הזה ואילך, נשים וילדים הפכו לחסרי ערך שלא ניתן לנצלם ככוח עבודה. דינם של כל היהודים נחרץ למות (דיקמן, 2000).

מעשי הזוועה שהתרחשו בשטחי ברה"מ היו מחרידים באכזריותם. הרצח התבצע במהירות, ביעילות. "רצח אינטימי" – ירי מטווחים קצרים ובשטחים פתוחים. פעולות ההרג בוצעו ביערות, בבקעות, בבורות שנחפרו ובבניינים נטושים, לרוב בסמוך למקומות מגוריהם של הקורבנות. מה שהותיר כמות דלה של עדויות בהשוואה לרצח במחנות ההשמדה. במרחק מה מן הקברים ההמוניים הצטוו היהודים להתפשט ולמסור את חפצי הערך שלהם, ומשם נלקחו בקבוצות אל הבורות ונורו. רבים נקברו חיים. במרחב הגיאוגרפי העצום שכלל אלפי מקומות יישוב, בהם היו יהודים והזמן הקצר יחסית במהלכו

בוצעה ההשמדה, הצריכה שיטת הרצח שיתוף של כוחות משטרה מקומית בהיקף גדול במיוחד. לשם ביצוע הרצח צורפו גדודי משטרה ניידים שהורכבו ממשפטי פעולה מקומיים רובם מקרב המדינות הבלטיות. הנתונים מעידים על שיתוף פעולה בהיקף נרחב בשטחי ברה"מ. באוקטובר 1942 שירתו במשטרה רייכסקומיסריאט אוסטלנד 4,428 גרמנים ו-55,562 תושבי המקום. בנובמבר 1942 מנה כוח המשטרה של אוקראינה ודרום רוסיה 10,190 גרמנים ו-70,759 תושבים מקומיים (ארד, 2004). על פי מחקר שביצע גולדהגן (Goldhagen) 38 בטליונים משטרתיים מקרב העמים הבלטיים השתתפו בטבח בירי בבורות ומספרם הכולל הגיע ל-25,000 איש (גולדהגן, 1998).

עוצמת האנטישמיות הובילה לשיתוף פעולה נרחב מצד האוכלוסייה המקומית עם הכובש הנאצי: סיוע מרצון ליחידות ה"ס"ס ברצח ההמוני, הלשנות, וצייד נמלטים מן הגטאות ומגאיות ההריגה. לאנטישמיות הייתה השפעה גם על היקף ממדי ההצלה שהיו מצומצמים למדי למרות התנאים הנוחים להצלה: מרחב גיאוגרפי עצום ומיוער ונוכחות דלילה יחסית של כוחות גרמנים.

שילוב של כמה גורמים יצרו מציאות אנטישמית ייחודית במדינות הבלטיות בפרט. הצלחת היהודיים כתוצאה משוויון הזכויות שזכו לקבל לאחר מהפכת 1917, השתלבותם במנגנון הממשלתי והמפלגתי, עמדות המפתח שתפסו בחברה והתפשטותם ברחבי המדינה, ליבו את האנטישמיות המושרשת.

השנאה ליהודים הייתה עזה ונבע בעיקרה מהזדהותם של היהודים עם המשטר הקומוניסטי הכובש והשנוא. התגברות המגמות הלאומיות במדינות הבלטיות בעשורים שקדמו למלחמה יצרו הקצנה האנטישמית. הצטברות המתחים בין היהודים לאוכלוסייה המקומית הלכו וגדלו במהירות של טור גיאומטרי משנה לשנה וקיבלו תאוצת יתר משנות ה-20 והילך, כתוצאה מההקצנה הפוליטית של ארגונים ימניים-מיליטנטיים כמו: "זאב הברזל" (Iron Wolf) בליטא, "צלב-הרעם" (Thunder Cross) בלטביה. בעיתונות הבלטית מטעם הממסד הועלו הצעות לנקיטת צעדים נגד יהודים על רקע גזעני מובהק: הגבלות לסטודנטים יהודים, ביטול זכותם של היהודים להשתתף בבחירות, איסור על רופאים יהודים לטפל בחולים נוצרים, סילוק יהודים מאתרי-נופש, הקצאת שטח מוגבל ומגודר לרצח בשפת-הים ועוד. גם ההתחרות במישור הכלכלי בין היהודים ושכניהם, קיבלה יותר ויותר גוון אנטי-שמי והתבטאה בין היתר בחרם על סוחרים ובעלי מלאכה יהודים ובסיסמאות פומביות כמו: "ליטא לליטאים", "לאטביה ללטביים". ארגונים כלכליים דרשו להגביל את אחיזתם של יהודים בתחומי כלכלה מסורתיים בהם עסקו מדורי-דורות, כגון: שיווק פנימי ובין-ארצי של תוצרת חקלאית, מלאכה ותעשייה קלה, בעיקר בענפי הלבשה ומזון (לווין, 2007).

הכיבוש הכפול ו"הרס המדינות הכפול" במדינות הבלטיות, תחילה על-ידי הסובייטים ב-1939 ולאחר מכן על-ידי הגרמנים ב-1941 – הביא להשלכות נוראות. הכיבוש הסטליניסטי הכשיר את הקרקע לניצול בידי הכיבוש הנאצי שבא אחריו. אחת ממטרותיו העיקריות של היטלר הייתה להשמיד את מוסדות

הממשלה והביורוקרטיה הקיימים במדינות מזרח אירופה כהקדמה הכרחית להשתלטותה המוצלחת של גרמניה ובהמשך ליישומו של הפתרון הסופי. מסיבה זו, הסיכויים להישרדות של יהודים היו גדולים לאין שיעור במדינות בהן לפחות חלק ממנגנון המדינה נותר על כנו מאשר במקומות בהם שרר כאוס סיכויי ההישרדות ליהודים במדינות בהן נהרס מכשיר המדינה, היה אחד מכל עשרים (סניידר, 2013). מעשי הרצח שבוצעו במדינות הבלטיות במהלך שנות ההשמדה, הובילו להרס כמעט מוחלט של הקהילות היהודיות באזור זה. בעניין זה כתב לוין: "המציאות של הכיבוש הנאצי אפשרה את שחרורם של המתחים ושל התוקפנות הפוטנציאלית באמצעות מרחץ-דמים מתמשך מצד רבים מאד מבני העמים הבלטיים כלפי שכניהם היהודים. ניתן כמובן להוסיף גם פירושים אחרים, אך מעבר לכל מדברת אלינו העובדה המצמררת – היהדות הבלטית נטבחה ולמעשה כבר אינה קיימת" (לוין, 1999).

ג. גיא ההריגה – פונאר שבליטא – 1941-1944

גיא ההריגה פונאר (בפולנית Paneriai ובליטאית Ponary) היה בשנים טרם מלחמת העולם השנייה

אתר נופש מיוער. מיקומו עשרה ק"מ מדרום לוילנה, על הכביש הראשי לגרודנו³⁹ (Grodno).

בסמוך לתחנת הרכבת במקום נבנו בקתות נופש ורבים מתושבי הסביבה כולל יהודים, נהגו לבקר בפונאר לטיולי אביב, או בחורף לפעילות סקי במדרונותיו המושלגים. ד"ר מרק דבורז'צקי שורד שואה מקהילת יהודי וילנה כתב על פונאר:

"פונאר, יער, עשבים ופרחים. שבעה קילומטרים מאחורי וילנה, סמוך למסילת הברזל וילנה-ורשה.

פונאר – אחת הפינות הנאות ביותר בחבל וילנה, אליה היו נמשכות לפני ששירות של מטיילים,

מורים יהודים מווילנה ותלמידיהם, בני נעורים וילדים".⁴⁰

בין השנים 1940-1941 הכינו השלטונות הסובייטים במקום בורות ענקיים להטמנת מכלי דלק, אך לא הספיקו להתקין את המכלים טרם הפלישה הגרמנית. קרבת קווי הרכבת (תחנת הרכבת וילנה-פונאר, במרחק של 300 מטרים משם) והכביש הראשי לגרודנו, גרמו לפולש הסובייטי לבחור במקום זה כבסיס להספקת דלק נוזלי. המקום היה אמור להוות בסיס להספקת דלק למטוסים סובייטים שהוכנו להתקפה על אירופה. עבודות הבנייה שהחלו בתחילת 1941 הובילו לחפירה של 7 בורות ענק בקוטר של 27 עד-39 מטר, וכ-8 מטר בתחתיתם ועומקם מעל-5 מטרים. בין הבורות נחפרו תעלות לצינורות המחברים את המכלים הנבנים. בצורתם הסופית, הבורות חוזקו באבנים חצובות ורופדו ביריעות מתכת המהוות את קירותיו הפנימיים של המיכל. כל שטח הבסיס, השתרע על יותר מחמישה ק"מ, הוקף ברשת מתכת בגובה ארבעה מטר ועליה תיל. עובדים ומקומיים כינו את המקום הבסיס. לאחר הכיבוש הגרמני של וילנה הרשויות הנאציות מצאו את המקום כשטח מתאים להוצאות להורג המוניות. ראשית, הבורות שנחפרו התאימו לקברי אחים. שנית, המרחק המתאים מיישובים אנושיים גדולים יותר וייעור האזור הבטיח את הסתרת מעשי הרצח. שלישית, קרבת קו הרכבת והכביש אפשרה הובלה יעילה של קורבנות המיועדים להשמדה. לאורך הגדר הקיימת היו שדות מוקשים, נמצאו סימונים המזהירים מהימצאותם במקום.

הידיעות על המתרחש בפונאר בחודשים הראשונים למעשי ההשמדה היו מעורפלת וניזונו בשמועות וסיפורים מקוטעים שדלפו בהדרגה ונתקבלו בחוסר אמון מוחלט. כותבי היומנים מזכירים את האירועים

³⁹ גרודנו, עיר במערב ביילורוסיה, הייתה כלולה בשטחה של פולין העצמאית בין שתי מלחמות-העולם.

לאחר החלוקה הסופית של פולין בשנת 1795, היא הפכה לחלק מנפת וילנה של האימפריה הרוסית.

⁴⁰ ראה: דבורז'צקי, 1951, עמ' 421.

בפונאר רק אחרי מחצית יולי ומתארים את המקום כמחנה עבודה. יומנו של הרמן קרוק ⁴¹(1897-1944), הוא אחד המסמכים החשובים ביותר של גטו וילנה. היומן מציג תיעוד מפורט על האירועים ועל גורל יהודי וילנה בתקופת הכיבוש הנאצי. היומן מתחיל בליל ה-23 ביוני 1941, ערב כניסת הגרמנים לוילנה, ומסתיים ב-14 ביולי 1943. ב-20 ביולי מציין קרוק, שהגיעו שמועות בדבר ירי בפונאר, אך הן נתפסו כהודעות שווא. יחידים בלבד הצליחו להימלט מגיא ההריגה וחזרו לגטו. קרוק מספר על מפגש עם יהודית טרויאק, ילדה בת 11 מרחוב שאוולי, אשר הובלה לפונאר ב-2 בספטמבר 1941. הילדה ניצלה מתוך הבור (וכמוה ניצלו עוד חמש נשים), לאחר שבזמן הירי היא רק נפצעה. המפגש ניערך בבית החוליים בגטו ברחוב שפיטאלנה ובו היא נתנה תיאור מפורט של תהליך הרצח. עדות נוספת של ניצולה מפונאר ששמה לא צוין ביומנו של קרוק, מספרת על אישה ששכבה פצועה בבית החולים בגטו, ותארה בפרטי פרטים איך ירו בקבוצה גדולה של יהודים, איך כדור רק פצע אותה ואיך בכל זאת הצליחה להגיע לגטו. הרופאים שעמדו סביבה, הצביעו על הראש, לציין שהיא איבדה את השפיות. קורצ'אק ⁴²כותבת כי שלטונות הגטו עשו הכל למנוע התפשטותם של סיפוריהם, שתוכנם זוועות ואימים. את אלה שחזרו הכניסו לבית החולים ולא הניחו לאיש לבקרם, היו גם שפטרו את הסיפורים של תושבי הסביבה על היריות הבלתי פוסקות ביער בכך שהם אנטישמים הרוצים לפגוע ברוחם של היהודים. גם היוזנראט בגטו סרב לקבל את השמועות על אודות מעשי הירי. אולם קורצ'אק וחברי תנועות הנוער בגטו פעלו לגבות את עדותם שנרשמה בפרוטוקולים מפורטים. עדותה של המורה טימה כץ, מורה וילנאית שהוצאה בימים הראשונים של הגטו ונשלחה לפונאר, הייתה הראשונה שהעניקה תיאור מפורט על המתרחש בבורות הירי. דבור'צקי

⁴¹ הרמן קרוק (1897-1944), ממנהיגי ה'בונד' בפולין, השתתף ב'פולקס צייטונג', בטאון ה'בונד', והיה פעיל בארגון ספריות פועלים וב"צוקונפט", תנועת הנוער של הבונד, בעיקר בתחום החינוכי והחברתי. עם פרוץ המלחמה בספטמבר 1939 ברח קרוק מוורשה לוילנה, שם כתב יומן ובו תאר את גורל יהודי וילנה תחת הכיבוש הנאצי. יומנו הוא אחד המסמכים החשובים ביותר מגטו וילנה. בספטמבר 1943, עם חיסול גטו וילנה, נשלח קרוק לאסטוניה וב-18 בספטמבר 1944 נרצח.

⁴² קורצ'ק רייזל (1921-1988) - רוזקה הייתה לוחמת מחתרת ופרטיזנית. רוז'קה נולדה בבילסקו (Bielsko) עד לפרוץ מלחמת-העולם השנייה חייתה בפלוצק (Plock). עם פרוץ המלחמה הגיעה רוז'קה לוילנה והצטרפה להנהגת ה'שומר הצעיר'. שם, לצידם של אבא קובנר וויטקה קמפנר. לאחר חיסול הגטו בוילנה ורציחתם של כ-40,000 יהודי העיר השתתפה בישיבת פעילי התנועה, ובה הצטרפה לדעתו של אבא קובנר בדבר הצורך להתגונן בנשק בתוך הגטו. בישיבה ההיא הוחלט לקרוא להתגוננות חמושה, ובעקבות זאת פורסם ב-1 בינואר 1942 הכרוז שחיבר אבא קובנר. ב-12 בדצמבר 1944 עלתה ק"מ לארץ-ישראל, הצטרפה לקיבוץ אילון ומסרה למוסדות ולמנהיגי היישוב והתנועה הציונית דין-וחשבון על זוועות המלחמה ועל תנועת ההתנגדות היהודית. עדויות אלה נכללו בספרה של רוז'קה **להבות באפר**. קורצ'אק רייזל: להבות באפר, הוצאת הקיבוץ הארצי/מרחביה, תש"ו-1946.

שפעל כרופא בגטו⁴³ מספר על המפגש עם פסיה אהרונוביץ' אם לשני ילדים, אשר ניצלה אף היא באותו זמן מפונאר. אחרי ששמע ממנה את אשר עבר עליה – המעצר בכלא לוקישקי⁴⁴, ההובלה לפונאר, הריכוז בכיכר ההמתנה, ההליכה אל הבור, היריות והתחושה שהיא חיה כאשר סביבה רק גופות, ההיחלצות מהבור והחזרה לעיר. הוא מציין: "להאמין או לא? האמת היא זו או הזיית דמיון חולני? כך התרוצצו הרהורים במוחי" (עיינת, 2006).

בעניין זה העיד דבור'צקי במהלך משפט אייכמן :

ש. אתה זוכר מקרה שבו הופיעה בחוצות וילנה אישה אחת, פרועת שיער ויחפה?

ת. אני זוכר את היום ההוא, זה היה ב-3 בספטמבר, 1941 שלושה ימים אחרי אקציה משונה

בוילנה שקראו לה "האקציה של הפרובוקציה.

ש. נגיע לזה. ספר לנו על האישה הזאת, על סוניה .

ת. הייתי אז רופא בוילנה, גרתי על יד הכיכר של רחוב נובגורוד. ראיתי ברחוב אישה פרועת שיער, יחפה, הולכת עם פרחים בידה ועושה רושם של אישה, שנטרפה עליה דעתה. היא נכנסה לחדרי ואמרה : "באתי מפונאר". שאלתי : "באת ממחנה העבודה פונאר?" היא אמרה : "זה לא מחנה עבודה, שם הורגים את היהודים". היא סיפרה איך הובלה עם שני ילדיה לכלא לוקישקי, ומשם הובלו המוני יהודים, כעשרת אלפים הובלו לכיכר הגדולה בפונאר ביער. שם היו מוציאים קבוצות יהודים והיינו שומעים קולות יריות⁴⁵.

השמדת יהודי ליטא בוצעה על ידי יחידות האיינזצקומנדו⁴⁶ של איינזצגרופה A בפקודו של ד"ר ולטר שטלקר (Stahlecker) אותו החליף במרץ 1942 היינץ יוסט (Heunz Jost) ובסיוע נרחב של משטרת הסדר

⁴³ ד"ר מרק מאיר דבור'צקי שירת בעת שפרצה מלחמת העולם השנייה בצבא הפולני ונפל בשבי. הוא נמלט ממחנה השבויים, והגיע לעיר הולדתו וילנה. לאחר כניסת הגרמנים לליטא והקמת גטו וילנה ב-1941, פעל כרופא בגטו. יחד עם עבודתו הרפואית, פעל לתייעוד של הנעשה בגטו וגבה עדויות מניצולי פונאר, בשנת 1951 פרסם את ספרו : "ירושלים דליטא במרי השואה". בעניין זה העיד גם במשפט אייכמן.

⁴⁴ בית הסוהר לוקישקי שימש תחנת ביניים ומקום ריכוז ליהודים החטופים בדרך לפונאר, במשך כל זמן הכיבוש הנאצי. לוקישקי, כמקום ריכוז, היה מקום פעיל על ידי הליטאים לפני הגעת הגרמנים לוילנה. לאחר כיבוש העיר, הוסיף הכלא לשמש מקום ריכוז ארעי וכמקום שווסת בין מספר היהודים שנתפסו בכיכר השוק ברחובות ובבתים לבין קיבולת הבורות בפונאר. ראו : ארד, 1976.

⁴⁵ ראה : דבור'צקי מאיר : עדותו במשפט אייכמן בתוך היועץ המשפטי לממשלה נגד אדולף אייכמן,

עדויות א, עמ' 321-364, מרכז ההסברה במשרד ראש הממשלה, תשכ"כ-1963.

⁴⁶ מעשי הטבח החלו ביולי 1941, עם הגעת האיינזצקומנדו 9 לוילנה. ב-9 באוגוסט 1941 הוחלף

א"ק 9 בא"ק 3. ראו : עינת, 2006.

הליטאית⁴⁷. לצד האיינזצקומנדו A3 בפיקודו של קארל יאגר (Karl Jäger) הוקמו יחידות ליטאיות נידות בפיקודו של יואכים האמאן (Joachim Hamann). ביולי 1941 הוקמה "היחידה המיוחדת" הווינאית (Ypatingas Burys) יחידה זו פעלה בפונאר בשנים 1942-1943 (זורוף, 2018).

לאחר ההשמדה בפונאר הובאו היהודים ישירות מהחטיפות או מכלא לוקישקי, אשר שימש כתחנת ביניים וויסות. מאחר ובמקרים רבים קצב תפיסת היהודים לא תאם את יכולת ההרג בפונאר, שימש הכלא כמקום ריכוז ארעי. כדי שלא יהיה מצב של מחסור במועמדים לירי בפונאר, היתה בלוקישקי עתודה של קורבנות שחיכו לתורם. החיסול ההמוני נעשה בשטח "האתר", (כך קראו הרוצחים למקום על מנת ליצור רושם שמדובר במחנה עבודה שהיה מגודר בחוטי תיל דוקרניים) על שלט שהוצב בשער הכניסה נכתב: "כל מסיג גבול ייענש בעונש מוות". בשטח האתר עצמו, ליד השער הראשי, הוקם מחסן שבו היו מלט ואתי חפירה. אסירים פוליטיים שחוסלו הגיעו למקום במשאיות שנכנסו לאתר בכביש אחר שהוביל לשער צדדי. היהודים רוכזו באזור המתנה, שם נדרשו להתפשט לחלוטין ולמסור את דברי הערך. לאחר רישום היו מכסים את פניהם ומובילים אותם אל הבור מסודרים בטור עורפי בקבוצות של 10-20 איש, כשהם מחזיקים איש ביד רעהו. את הטור הוביל ליטאי. עם הגיעם לבור היו מפזרים את הקורבנות לאורך תלולית העפר שהקיפה אותו ויורים בהם מרובים. הקורבנות היו נופלים לבור ובכלל זה אלה שרק נפצעו. לאחר מכן היו מכסים את הגופות כולל הפצועים בשכבת אדמה דקה ואם נראה מישהו זז ירו בו מלמעלה. אחרי קבוצה אחת באה קבוצה שנייה וכך הלאה. שיטת הרצח⁴⁸ שונתה לאחר מספר שבועות. קבוצות קטנות של עשרה הובאו למקום ההוצאה להורג. הם נאלצו להתפשט מבגדיהם החיצוניים. ואז נאלצו לעמוד עם הפנים כלפי מטה, עם הגב לחוליית הירי. לפניהם היו עשרה "יורים". הילדים הגדולים עמדו בשורה עם המבוגרים, והקטנים הוחזקו על ידי אימהותיהם בזרועותיהם. יורה אחד הוקצה לאם והשני לילד. כדי לחסוך בתחמושת, תינוקות וילדים קטנים הושלכו חיים לבורות. כדי להיות בטוחים ביעילות היריות, הוכשרו המוציאים לפועל לפני כן. אחד העדים למעשי הרצח, חומיצ'בסקי, תיאר:

"לפני ההוצאה להורג הראה הקצין תרשימים עם צללית של גבר ועליהם היו נמצאים המקומות שבהם היו איברים חיוניים. לאחר שחוליית הירי ירתה מטח, הקצין רץ אל הקורבן ובדק את דיוק היריות בהתאם להוראות הקודמות. אם מישהו מהנרצחים מראה סימני חיים, היורה שכיוון אליו היה צריך

⁴⁷ ארגון לאומני ליטאי, אשר הוקם בברלין בסוף 1940 ע"י פעילים לאומניים שברחו מליטא,

זמן קצר לאחר ההשתלטות הסובייטית על ארצם. רבים מאנשי ה"חזית" התנדבו לאחר הכיבוש הגרמני למסגרות האיינזצקומנדו שעסקו ברצח יהודים בליטא ומחוצה לה. ראו: לוין, 1978.

⁴⁸ שיטות הרצח מתוארת ביומנו של קאז'ימיז' סאקוביץ, ראו: Arad, 2005, pp 22-21

לסיים אותו" (Tomkiewicz, 2008, P. 199).

הסופר והעיתונאי יוזף מקביץ, שבאוקטובר 1943 נסע לחבר המתגורר בפונאר, היה עד מקרי לרצח. הוא ראה את הטבח ביהודים שכבר החל על פסי הרכבת. הוא תיאר את סיפורו המזעזע בכתב עת פולני שפורסם בלונדון - "אורז'אל ביאלי" מס' 35 (170) משנת 1945.

"הוא שילב את רגליו ליד המוט, עמד באלכסון, הניף בשתי ידיים... מה יש לו ביד ?! מה יש לו בידיים האלה? למען השם! משהו גדול, משהו נורא הוא הניף ונענע את ראשו של הילד כנגד עמוד הטלגרף! לא בשמיים, אלא כנגד השמים בלבד, חוטי הטלגרף רעדו מהפגיעה" (Tomkiewicz, 2008, P. 203).

מספר ההוצאות להורג וההוצאה להורג השתנה לאורך כל תקופת הכיבוש הגרמני-ליטאי. העוצמה הגבוהה ביותר של ההוצאות להורג התרחשה במחצית השנייה של שנת 1941, אז נרצחה לראשונה בקנה מידה גדול האוכלוסייה היהודית. בהמשך עוצמת הירי פחתה. במקביל התברר שיכולת הקיבולת של בורות המוות נגמרת. ההוצאות להורג הבאות החלו מעל התעלות המחברות בין בורות בודדים, ומעל בורות חדשים שנחפרו על ידי דחפור שהובא במיוחד. לאחר החיסול הסופי של גטו וילנה בספטמבר 1943, ההוצאות להורג בוצעו בעוצמה פחותה בהרבה. ההוצאות האחרונות להורג בפונאר בוצעו ב-3 וב-4 ביולי 1944 (עינת, 2006).

בספטמבר 1943 החלו הגרמנים למחוק את העקבות של מעשי ההרג בפונאר. הדבר נעשה במסגרת המבצע הסודי, שכונה "מבצע 1005", שם צופן לפעולה רבת היקף שנועדה לטשטש את עקבות סימני הרצח ולמחוק כל עדות למעשי הפשע הנוראים שבצעו במחנות המוות ובאתרי הרצח ההמוניים. בסוף ספטמבר 1943 נשלחה לפונאר קבוצה בת 80 איש של אסירים. הם שוכנו בתוך בור עגול בקוטר 15 מטר ובעומק 8 מטרים. בשעות הלילה הוחזקו האסירים בתוך הבור וביום עבדו בפתיחת הקברים, הוצאת הגופות, סידורן בערמות ושרפתן, כשרגליהם כבולות בשלשלות. בלילה היו יורדים בסולם מיוחד אל תחתית הבור ושם היו קושרים את רגליהם בכבל קצר, אשר אפשר להם רק לעשות צעד. האסירים חולקו לכמה קבוצות עבודה: חופרי בורות, אשר פתחו את קברות ההמונים והוציאו את הגופות, סבלים אשר הובילו אותן אל מוקדי האש, שורפי הגופות אשר הקימו ערמות עצים דמויות פירמידה ("מוקדים") ובתוכן הכניסו את הגופות. ספקי העצים אשר דאגו להביא את העצים הנדרשים (אותם כרתו ביער), טוחני העצמות, אשר ריכזו עצמות שלא נשרפו וכתשו אותן לאפר בתוך מכתש. מנפי האפר אשר היו מנפים את האפר ועם גילוי עצמות היו מחזירים אותו לכתישה, ולבסוף מטשטשי העקבות, אשר ערבבו את האפר עם האדמה ושפכו אותו לתוך הבורות. במוקד אחד ניתן היה לשרוף כ- 3,500 גופות. ההדלקה נעשתה על ידי פתילים טבולים בשמן ובנוזל. על פי הוראת הגרמנים נאסר על העובדים השימוש במילים "גופה", "חלל" או "מת" והם נדרשו

להשתמש במונח "דמות" או "עצם". בעניין זה העיד דוד מרדכי זיידל, אחד מהאסירים שנכללו בקבוצת שורפי הגופות בפונאר: "פיגורות. הם לא אמרו שזה מתים. אמרו: תוציאו את הפיגורות, אנחנו רוצים שתעשו כל יום כמות של ככה וככה".⁴⁹

היו מקרים בהם שורפי הגופות זיהו בין הקורבנות בני משפחה, על כך מספר יצחק דוגים, אחד האסירים שניצלו:

"בהנחי את המתים על המוקד הכרתי את משפחתי: אמי, אשתי, שלוש אחיות ושתי בנות אח. את אשתי הכרתי לפי שרשרת הצוואר שנתתי לה במתנה לחתונתנו. כשעברה כבר אשתי על המוקד הורדתי מצווארה את השרשרת. את שתי התמונות הקטנות, שלי ושלה, אשר היו בפנים המדליון, כבר בלעה האש" (סוצקבר, עמ' 187, 2016).

שורפי הגופות היו מודעים לגורל שמצפה להם וחיפשו דרך הצלה. לאור השמירה הקפדנית ואמצעי הביטחון שננקטו כלפיהם, הם החליטו על בריחה באמצעות מנהרה תת קרקעית שתעבור מבור המגורים שלהם אל מחוץ לגדרות האתר - מרחק של כ-35 מטר. חפירת המנהרה נעשתה בלילות בעבודת ידיים מפרכת, תוך הסתייעות בכף וביתד, את החול פיזרו באופן הדרגתי, מבלי שיבחינו בו מבחוץ. בראש פעולת הבריחה עמדו יצחק דוגים ושלמה גול. עבודת החפירה והצבת התמיכות נמשכה כשלושה חודשים. בלילה של ה-15 באפריל 1944 החלה הבריחה. האסירים ניסרו באמצעות פצירה את טבעות הכבלים, ומסודרים בעשירות יצאו במהירות מתוך המנהרה, 40 במספר. מרבית הבורחים נתגלו בידי השומרים, ונהרגו בזמן הבריחה, 15 מהם הצליחו לברוח ו 11 הגיעו אל הפרטיזנים שביערות רודניקי. כדי להשלים את מלאכת שרפת הגופות הביאו הגרמנים לפונאר 70 עצירים חדשים, כל העוסקים במלאכה נרצחו לפני נסיגת הגרמנים מווילנה (Lakovlev, 2008).

את הנרצחים בפונאר ניתן לחלק לשתי קבוצות. הראשונים היו אסירים של רשויות הכיבוש הנאצי שנידונו למוות על ידי החלטת בית משפט או על ידי החלטה מנהלית רגילה. הקבוצה השנייה כללה אנשים שעל פי התוכניות הגזעניות הגרמניות היו אמורים להיהרג בגלל לאומיותם. זה נגע בעיקר לאוכלוסייה היהודית. הערכות בנוגע למספר הכולל של הקורבנות עד סוף 1944 נעות בין 70,000 ל-100,000. מספר הנרצחים אינו מבוסס לחלוטין. על פי הכיתוב בכניסה לאנדרטה באתר הזיכרון בפונאר, כ-70,000 יהודים נרצחו במקום בשנים 1941-1944, יהודים פולנים וליטאיים מערי פולין וליטא. ועדת החקירה הרוסית שפעלה בפונאר

⁴⁹ ראו: זיידל מרדכי: עדותו לוועדת החקירה הרוסית על האירועים בפונאר:

From protocol of acceptance of statement of Kemzura Antanas, who participated in executions of Jews in vicinities of Vilnius including Ponar, Russian State Military Archive, Fund 100. List 11. File 6. Pages 253–254. Certificated copy. Translation from Polish. Lakovlev, 2008, p.46–43.

בשנת 1944, התבססה על נתונים שהציגו האסירים שעסקו בשריפת הגופות, הועדה קבעה כי מספר הנרצחים הכולל בפונאר הוא כ- 100 אלף. (Lakovlev, 2008).

על פי מחקרה של טומקייביץ⁵⁰, אשר חיברה ב-2008 ספר שעוסק בטבח פונאר נרצחו כ- 80,000 בני אדם, בהם כ-72,000 יהודים, כ-5,000 אסירים סובייטיים, בין 1,500 ל-2,000 פולנים, בעיקר אנשי אינטליגנציה פולנית – אקדמאים, מחנכים כמרים, וחברי תנועת ההתנגדות הפולנית ארמיה קריובה.

⁵⁰ מוניקה טומקייביץ, חוקרת במכון לזיכרון לאומי בוורשה מחברת הספר "פשע פונאר" - 1941-1944,

ראו: Tomkiewicz, 2008.

פרק שלישי – "העומדים מן הצד" – מקרה בוחן פונאר

א. הצגת ותיאור הקורפוסים: קורפוס מרכזי - יומנו של קז'ימז' סאקוביץ

(Kazimierz Sakowicz) קורפוסים משנים: עדויות תושבי ושוורדי פונאר,

דוחות פעולה - איינזצגרופה A

1. קורפוס מרכזי - יומנו של קז'ימז' סאקוביץ (Kazimierz Sakowicz)

"This diary is one of the most shocking documents of its time"

Rachel Margolis⁵¹

בהקדמה המדעית של ד"ר יצחק ארד ליומן המתורגם בהוצאת הספרים של יד-ושם ושל אוניברסיטת Yale כתב ארד:

"יומן פונאר של קז'ימז' סאקוביץ' הוא מסמך ייחודי, ללא מקבילה בכתובות השואה. אין תיעוד דומה ששרד מכל אחד מאתרי רצח ההמונים האחרים שבהם נורו יהודים" (Arad, 2005, p. 8).

קז'ימז' סאקוביץ' (1899-1944), עיתונאי פולני שהתגורר בזמן המלחמה בפונאר, הצליח לתעד כמעט מדי יום ביומו את מה שראה ושמע במהלך אירועי הרצח. התיעוד החל לראשונה ב-11 ביולי 1941, ביום ה-19 לכיבוש הגרמני. והסתיים ב-6 בנובמבר 1943. סה"כ תיעד סאקוביץ' ביומנו 835 ימים של רצח עם. את היומן רשם על ניירות ישנים, לוחות שנה משומשים ומחברות בית ספר, ונהג להסתיר אותם בבקבוקי שתייה (סיליקה) בעלי סוגר קפיצי ולהטמין אותם בגינתו.

מעט מאוד מיידע התגלה על אודות חיו של סאקוביץ' טרם המלחמה. מתחקיר שביצע ד"ר רחל מרגוליס, נודע כי בשנת 1894 למד משפטים במוסקבה ועבד בעיתון הפולני "סלובור", שעורכו היה אנטישמי מוצהר בשם מאצקביץ'. כעיתונאי פולני הוא ניהל מאוחר יותר חנות דפוס בוילנה שהוציאה לאור כמה כתבי עת. כאשר כוחות הסובייטים כבשו את האזור ב-1939, יש להניח כי איבד את קריירת העיתונאות הפולנית שלו, נאלץ לסגור את עסקיו והוא ואשתו עברו להתגורר בפונאר. לא ברור עד היום מי מצא את הרשימות. סאקוביץ' נרצח ע"י גרמנים או ליטאים בטרם שחרור העיר ב-13 ביולי 1944. גופתו נמצאה ביער פונאר בסמוך לאופניו. לא ידוע מדוע הפסיק לתעד את המאורעות בתאריך האמור, אך ייתכן שרשימות נוספות טמונות במקום נוסף וטרם נתגלו. ברשימותיו האחרונות ציין שהוא חש שעוקבים אחריו והאפשרות שהפסיק לתעד עשויה לנבוע מסיבה זו.

ד"ר רחל מרגוליס שפענחה את היומן, נולדה בוילנה שבפולין. מרגוליס הייתה בתקופת השואה פרטיזנית ביערות ביילורוסיה ולאחר המלחמה שימשה מרצה באוניברסיטת וילנה. משפחתה נרצחה בפונאר ימים

⁵¹ ראו: מבוא מאת רחל מרגוליס, Arad, 2005, p. 2

ספורים לפני שחרור העיר בידי הסובייטים. לאחר המלחמה פעלה להנצחת יהודי וילנה והייתה לסגן מנהל המחלקה היסטורית של המוזיאון הממלכתי היהודי בוילנה ומנהלת המדור להיסטוריה יהודית בליטא. במשך שנים עבדה מרגוליס על פענוח היומן של סאקוביץ'. היא אספה פתק לפתק שנכתב בכתב יד בלתי קריא, ושדהה עם הזמן. ב-30 בספטמבר 1998, סיימה ד"ר מרגוליס לפענח ולעבד את היומן במלואו. בעניין זה כותבת מרגוליס בהקדמה ליומן המתורגם בהוצאת הספרים של יד-ושם ואוניברסיטת Yale: "בזמן חיפוש במסמכים בגנזך המדינה המרכזי ליטא גיליתי תיקייה ובה מספר דפים מצהיבים בכתב יד. כמה מהם היו ניירות פשוטים מ 5 עד 25 ס"מ אורך, אחרים היו שוליים של לוח שנה רוסי-פולני של 1941. נראה שהרשומות נכתבו בחיפזון רב, ביד רועדת. על דפים רבים הוטבעה חותמת "בלתי קריא" על ידי הארכיון. זאת הייתה הצצה ראשונה ליומנו של סאקוביץ', יחד עם מסמכים אחרים מהמוזיאון היהודי הקודם, הגיע היומן לגנזך המדינה המרכזי של ליטא. תחת תאורה מיוחדת ובאמצעות זכוכית מגדלת, הייתי מסוגלת למיין ולפענחו בסופו של דבר" (Arad, 2005, pp 3-2).

המהדורה הראשונה של "יומני פונאר" יצאה לאור בפולין בעיר ידגושץ' בשנת 1999. זכויות היוצרים שייכות לד"ר מרגוליס והמוציא לאור הפולני - "התאחדות אוהבי וילנה והאדמה הווינאית". אחד העותקים הגיע לידי מר דב ברגמן⁵² ז"ל, שתירגם את היומן מפולנית לעברית והביאו לדפוס ולמכירה ללא רשותם. כחברת ארגון הפרטיזנים בישראל, ביקשה ד"ר מרגוליס עזרה מהארגון בהוצאה לאור של היומן באנגלית ואולי אף בשפות אחרות. לאחר שארגון הפרטיזנים קיבל ייפוי כוח מד"ר מרגוליס ומההוצאה לאור הפולנית, החלה מלאכת התרגום. הטיפול בנושא הוטל על ועדה מיוחדת בראשותם של גב' חיה לזר וד"ר חיים בסוק ז"ל. לאחר משא-ומתן מתיש עם מר ברגמן ז"ל, סוכם שהוא לא יוציא את היומן לאור בשפות זרות ללא רשות. לאחר שהתקבלה תמיכה כספית בעילום שם, מלאכת התרגום נמסרה לד"ר לורנץ וייבאום, שתירגם את היומן מפולנית לאנגלית בהצלחה מרובה. ארגון הפרטיזנים פנה ליד-ושם, וד"ר בלה גוטרמן, מנהלת ההוצאה לאור, קראה את כתב היד והביעה נכונות לסייע ככל שתוכל.

⁵² דב ברגמן, נולד בוילנה שבפולין. עם פרוץ המלחמה היה בן 15. במשך ארבעת שנות הכיבוש הנאצי היה שנתיים בגטו וילנה, ושנתיים נוספות במחנות ריכוז באסטוניה, פולין וגרמניה. ברגמן, שריד יחיד מכל משפחתו, שנרצחו על ידי הנאצים בפונאר, השתחרר ממחנה המוות ברגן-בלזן בשנת 1945, לאחר השחרור חזר לוילנה, אך לא מצא איש מבני משפחתו הענפה. יש לציין, שבנוסף למספר עיוותים קלים בתוכן היומן, כתב ברגמן הקדמה אישית ותרגום מקוצר מהמבוא המדעי של ד"ר מרגוליס. ראו: "סאקוביץ'. א: וילנה-פונאר, אדמה ללא אלוהים: 835 ימי רצח עם / בתיעוד העיתונאי הפולני א. סאקוביץ, נתניה: ד' ברגמן, 2000. (פענוח: ד"ר רחל מרגוליס; תרגום מפולנית והבאה לדפוס דב ברגמן)

בעצתה ובסיועה נעשתה פניה להוצאה לאור של אוניברסיטת Yale בארה"ב, שמתמחה בספרות העוסקת בהיסטוריה של השואה. ד"ר יצחק ארד, עמל על אימות הפרטים והתאריכים כפי שנכתבו ביומן עם העובדות ההיסטוריות. לאחר חודשים ארוכים סיים ד"ר ארד את הבדיקה המדעית ונחתם הסכם לשיתוף פעולה עם אוניברסיטת Yale שהוביל להוצאת היומן ולחשיפתו ברבים בשפה האנגלית.⁵³

היומן הפונארי של קז'ימייז' 'סאקוביץ' מספק מבט של "עומד מן הצד" על פעילויותיה של מכונת ההשמדה הנאצית באזור המוגבל של פונאר. סאקוביץ', הינו עד הראיה שהיה הקרוב ביותר לפעולות הרצח. הוא החליט לרשום תיעוד של הזוועות המתרחשות כמעט מחוץ לדלת הכניסה שלו. את רשימותיו החל לכתוב כשבועיים לאחר שהחלו מעשי הרצח ההמוניים בפונאר והמשיך לתעד את הרציחות שבוצעו באתר במשך כשנתיים וחצי.

בהסתברותו בעליית הגג שלו ראה את ההוצאות להורג המתרחשות באחד הבורות הגדולים. ביתו עמד צמוד לכניסה⁵⁴ לאתר הרצח שהוקף בגדרות תיל גבוהות. כך יכול היה לראות דרך הגדרות והעצים את המתרחש, לשמוע את היריות והזעקות, ולעתים אף להיתקל במנסים לברוח. לסאקוביץ' הייתה כנראה גישה חופשית לבורות, הוא התיידד עם חלק מהרוצחים הליטאים ואף ניהל איתם שיחות. נראה כי לעיתים יכול היה להתקרב אל בורות הירי, כך ראה מקרוב את מעשי הרצח.

סאקוביץ' כתב בקיצור, בדקדקנות ובאיפוק, כאשר הוא מתאר בדיוק רב את שראו עיניו ושמעו אוזניו. הוא עקב אחר השלמות של פעולות הרצח, כולל ניסיונות בריחה וציד הנמלטים. ציין את גיל הנרצחים ומינם: מספר הגברים, הנשים, הילדים והתינוקות. רשם את מספרי הרישוי של רכבי התובלה, המשאיות והמכוניות שנשאו קורבנות אל האתר. תיאר את בגדי הרוצחים, את לבושם, תיחקר שכנים, שוחח עם עובדי הרכבת, עם תושבי הכפר פונאר והסביבה שקנו מן הרוצחים הליטאים את בגדי הנרצחים וחפציהם. ברשומות אין אמפתיה עם הקורבנות. מה שנצפה מתואר, אין שאלות לגבי התערבות אפשרית. לעיתים הוא משתמש בביטויים אנטישמיים, כאשר הוא מתייחס לקורבנות היהודים. עבורו היהודים פחדנים, חסרי כבוד עצמי המתחננים על חייהם ומנסים את רגלי הרוצחים. בניגוד לפולנים, שאותם הוא מתאר כגיבורים שיודעים למות בכבוד.

סאקוביץ' נטל סיכון רב בביצוע הכרוניקה המדוקדקת שלו. הוא בהחלט היה מודע לכך שגילוי יומנו יעלה לו ואולי גם למשפחתו בחייהם. ניתן רק להניח מה הניע אותו להמשיך במשימה המסוכנת שלו. האם

⁵³ ראו: "יומני פונאר", "ארגון הפרטיזנים לוחמי המחתרת והגטאות", אוחר מתוך:

<http://www.thepartisan.org/document/68461,0,2.aspx>

⁵⁴ ראו: מיפוי של אתר הרצח בפונאר המבוסס על תצלומי האוויר – ביתו של סאקוביץ'

מסומן באיור בספרה 8. נספח ב, עמ' 99.

היה זה דחף אינטלקטואלי לתמלול אירוע שהיקפו ואכזריותו הינו חסרי תקדים בהיסטוריה האירופית? האם היה בדעתו לפרסם את יומנו לאחר המלחמה, או להשתמש בו כבסיס לספר? ואולי מטרתו הייתה לייצר מסמך שיכול לשמש כתב אישום לרוצחים.

"יום שישי ה-11 ביולי, מזג האוויר די יפה, חמים בחוץ, עננים בשמים ורוח קלה נושבת. מכיוון היער

נשמעות יריות. כנראה מדובר באימונים שכן ביער יש בסיס" (Arad, 2005, p. 11).

במילים אלו נפתח יומנו של סאקוביץ. התיעוד החל לראשונה ב-11 ביולי 1941, ביום ה-19 לכיבוש הגרמני. מיום זה והילך לא פסח סאקוביץ כמעט על אף התרחשות בפונאר. היום האחרון בו תיעד את מהלך האירועים היה ב-6 בנובמבר 1943. מידת אמינות היומן נבחנה על יד ד"ר יצחק ארד, מומחה לחקר יהדות וילנה וברה"מ, אשר אימת את הפרטים והתאריכים כפי שנכתבו ביומן עם העובדות ההיסטוריות. להלן כמה דוגמאות:

אחת הדוגמאות המעידות על אמינות היומן עולה מן הנתונים שמציג סאקוביץ ביומנו על אודות הרציחות בחודשי הקיץ של 1941. מדוח יגר⁵⁵ (The Jager Report) המפרט את פעולותיו של איינזאצקומאנדו 3 בליטא למן הפלישה הגרמנית ועד ל-1 בדצמבר 1941 עולה בבירור, שמראשית יולי ועד אמצע אוגוסט הוצאו להורג בעיקר גברים יהודים, ואילו מאמצע אוגוסט ואילך מזכיר הדוח גם מספרים גדולים של נשים וילדים⁵⁶. הנתונים העולים מדוח הפעולה של איינזאצקומאנדו 3, מתיישבים היטב ובדיוק רב עם התיאורים שמעלה סאקוביץ ביומנו בהתייחסו לרציחות במהלך חודש יולי 1941. בדיווח של ה-23 ביולי כותב סאקוביץ, כי רק גברים הושמדו בחודש זה כפי שתואר בדוח הפעילות של יגר על אודות הרציחות שביצעה איינזאצקומאנדו 3 בליטא:

"הירי התחדש ב-23 ביולי ונמשך עד סוף החודש. רק ביום ראשון ה-27 ביולי הייתה הפסקה במהלך יולי הרגו במשך 17 ימים כ-250 עד 300 אנשים ביום. אם ניקח בחשבון ממוצע של 275 איש ביום, רצחו באותו חודש 4,675 גברים, מלבד זה הוביל לשם במכוניות עוד עשרות אנשים, כנראה פעילים קומוניסטים, כך שבחודש יולי נרצחו 5,000 בני אדם" (Arad, 2005, pp 14-13).

⁵⁵ דו"ח יגר היה דין-וחשבון שחובר על ידי אס-אס-שטנדרטפיהרר קרל יגר, מפקדה של האיינזאצקומנדו 3, ב-1 בדצמבר 1941. הדוח מונה את פעולות הרצח של היחידה בליטא מה-2 ביולי ועד לסוף חודש נובמבר 1941 כולל פונאר וכן את פעולות הרצח של שתי יחידות משנה שלה בלטביה. דוח זה מהווה את התיעוד המפורט ביותר שבנמצא על אודות פעולות הרצח של יחידות האיינזאצקומנדו. מסמכי דוח יגר, ארכיון יד ושם 0-18/245, מצוטט מתוך: יצחק ארד, ישראל גוטמן ואברהם מרגליות 20 (עורכים), **השוואה בתיעוד: מבחר תעודות על חורבן יהודי גרמניה ואוסטריה, פולין וברית-המועצות**, יד ושם, ירושלים תשל"ח, ע"מ,

ב-16 לאוגוסט מזכיר לראשונה סאקוביץ בדיווחו נשים וילדים שהגיעו לראשונה לפונאר :
 "קבוצה של כ-200 אנשים הגיעו לפונאר, בקבוצה הייתה אישה שלבשה שמלה כחולה עם נקודות לבנות, בגיל ביניים, מאוד רזה זאת הייתה האישה הראשונה שהגיעה מווילנה. גם ילדים רבים בני 12 עד 15, וזקנים שצריך היה לסחוב כי לא היו עגלות" (Arad, 2005, p.17).
 בשלושה ימים לאחר מכן ב-19 באוגוסט ממשיך סאקוביץ לתאר נשים נוספות וצעירים הקרב הקורבנות :

"היו כבר שתי נשים (בקרב הקורבנות). צעירה בלונדינית, אינטליגנטית, סה"כ 100 איש. הרבה צעירים".

ב-2 לספטמבר כבר מוזכרים מספרים גדולים של ילדים ונשים :

"הובאו לפונאר עוד כ-2000 יהודים ביניהם הרבה נשים וילדים" (Arad, 2005, p.18).

יומנו של סאקוביץ מתיישב גם עם נתונים שמציג קרוק ביומנו בדבר נוכחות של שוטרים יהודים בפונאר. השוטרים היהודים הובאו לפונאר מן הגטו באפריל 1943 כדי לנקות את אתר הרצח, בעניין זה כותב סאקוביץ ב-6 לאפריל 1943 :

"השוטרים היהודים אספו את הפצועים ובערב אספו את הבגדים"

לאחר שחזרו השוטרים לגטו רשם קרוק ביומנו ב-6 באפריל, בדיוק באותו היום המתועד ביומנו של סאקוביץ, עדות מפי אחד השוטרים :

"אמרו לו ולחבריו לאסוף את הגויות של הבורחים ולכסות את הבורות בכלור. וייס הגיע והראה לשוטרים את הבורות, הסביר להם איפה יש בור עם פולנים ואיפה היהודים" (Arad, 2005, p. 82).

2. קורפוסים משלימים: עדויות של תושבי פונאר, עדויות של ניצולי פונאר,

מסמכי ארכיון

א. עדויות תושבי פונאר ועדויות ניצולי פונאר

קורפוס זה עוסק בעדויות של תושבי פונאר. העדויות נלקחו מסרט דוקו בהפקת ערוץ 8 – "מכיוון היער", שצולם בשנת 2002 בכפר פונאר והוקרן לראשונה בשנת 2004 בפסטיבל הסרטים הבינלאומי בברלין.⁵⁷ מכיוון היער, עוקב אחר יומנו של 'סאקוביץ'. הסרט מנסה לתת שמות ופנים לאותם אנשים שחיו במקום, שעה שבחצר ביתם התקיים טבח המוני. יוצרי הסרט, ירון קפטורי ולימור פנחסוב בן יוסף, פגשו את תושבי פונאר, ראינו ותיחקרו אותם על אודות האירועים שהתרחשו בבורות הירי בסמוך לביתם. חלקם הכירו את כותב היומן – סאקוביץ' באופן אישי ושמותיהם מוזכרים ביומן. הקולאז' הנרקם מסיפורי המקומיים והיומן הכתוב, מלווים בתשאול מאופק וצילום נוקב החודר מבעד למעטה השלו לכאורה של הכפר. התבצעה פניה ללימור פנחסוב ממפיקות הסרט, בבקשה לקבל את התמלול המלא של העדויות, מאחר ולא היה בנמצא, תומללו העדויות הרלוונטיות כפי שהוצגו בסרט. (פנחסוב, כפתורי, 2003).

עדויותיהם של שורדי פונאר נלקחו מעדויות שגבתה קורצ'ק רייזל (רוזקה) בגטו וילנה משתי ניצולות פונאר. תעודה ראשונה חוברה על יסוד סיפורה של ילדה בת 11 – יהודית טרויאק ותעודה שניה של טימה כץ, מורה וילנאית. לאחר שהצליחו לשרוד את הירי ולהימלט בחזרה לגטו וילנה, סיפרו על המתרחש בפונאר. עדויותיהן בעלות ערך רב, מאחר ונגבו בזמן אמת, ימים לאחר שניצלו מבור המוות. עדויות אלה נכללו בספרה של רוז'קה "להבות באפר"⁵⁸ (קורצ'אק, 1946).

ב. מסמכי ארכיון

הקורפוס מתבסס בעיקרו על מסמכים חדשים המתעדים פשעים של משתפי פעולה ליטאים במהלך תקופת הכיבוש הנאצי. המסמכים מבוססים ברובם על מסקנותיה של ועדת חקירה מיוחדת לחקירת פשעי הנאצים שהקים הממשל הרוסי עוד בטרם הסתיימה המלחמה, במטרה לחקור את האירועים שהתרחשו בפונאר. בין ה-15 ל-26 באוגוסט 1944 פעלה הוועדה בפונאר. נלקחו עדויות מהאסירים שעסקו בשריפת הגופות בפונאר, מתושבי פונאר שהתגוררו במקום בזמן פעולות הרצח ומליטאים שנמנו על פלוגות מבצעי הירי. הוועדה שקבעה גם את מיקומם של קברי אחים, ביצעה חקירה יסודית גבתה עדויות מקרב האסירים שעסקו בשריפת הגופות, מתושבי הכפר פונאר ומבצעי הרצח הליטאים. נוסף על כך החרמה הוועדה דפי מסמכים רשמיים הכוללים דוחות פעולה של הממשל הליטאי, יחידות

⁵⁷ ראו: סרט דוקו בהפקת ערוץ 8, "מכיוון היער", פנחסוב, ל. כפתורי, י. 2003.

⁵⁸ ראו: העדויות המלאות של שורדות פונאר: יהודית טרויאק, טימה כץ, נספח-ב, ע"מ 96-97.

העזר הליטאיות, כמו גם של יחידות הנאציות שפעלו במקום - איינזגרופה A על שלושת האיינזקומנדו
שלה בליטא. המסמכים שהונפקו על ידי הצבא הרוסי תורגמו לאנגלית וקבצי המסמכים פורסמו
לפני כעשור. זמינותם כיום מאפשרת מיידע מקיף יותר על אודות ההתרחשויות בפונאר בשנות
ההשמדה. (Lakovlev, 2008).

ב. ממצאים – בחינת אופן ומידת הסיוע של "העומדים מן הצד" למנגנון

הרצח באתר הירי פונאר:

1. שיתוף פעולה ישיר של "העומדים מן הצד" עם מנגנון ההשמדה –

יחידות החיסול הליטאיות

המחקר יודע להצביע על איינזאצקומאנדו 9 כגוף העיקרי שהוציא לפועל את רצח היהודים באתר הירי בפונאר, בימי הרצח הראשונים בלבד – במהלך חודש יולי 1941 וזאת תחת פיקודו של ד"ר אלפרד פילברט (Filbert). בראשית אוגוסט 1941 הוחלפה ע"י א"ק-3, בפיקודו של שטאנדארטפירר קרל יגר (Jager). על פי המסמכים שהנפיקו יחידות הביצוע הגרמניות, א"ק-3 היה גוף הביצוע המרכזי של פעולות הירי בפונאר וזאת עד לסיום פעולות הרצח בחודש נובמבר 1943. יגר, פרסם ב-1 בדצמבר 1941, דוח פעולה⁵⁹ המפרט את מספר הנרצחים בליטא (The Jager Report). הדו"ח מונה למעלה ממאה הוצאות להורג, ב-71 מיקומים שונים כולל פונאר ומספק את מספר הנרצחים כמעט על בסיס יומיומי - 137,346 נרצחים בסוף דבריו כתב בברור – מבצעי הרצח – א"ק-3:

"אני יכול לקבוע היום כי המטרה לפתור את הבעיה היהודית בליטא הושגה על ידי איינזאצקומאנדו 3. אין יותר יהודים בליטא, מלבד יהודים עובדים ומשפחותיהם".

עוד מדגיש יגר, שאת ההצלחה יש לזקוף לשיתוף הפעולה המוצלח עם האמאן (Hamann), המפקד הישיר של חוליות החיסול הליטאיות שפעלה בפונאר תחת פיקודו של יגר, אותה הוא מכנה – "הפרטיזנים הליטאים":

"האמאן הבין ושותף בכל התוכניות שלי והבטיח שיתוף פעולה עם הפרטיזנים הליטאים והמוסדות האזרחיים, טיהור ליטא מיהודים הושג בזכות שיתוף של פרטיזנים ליטאים ושירותים אזרחיים מוסמכים".

תחת פיקודו הישיר של אוברשטורמפירר יואכים האמאן הוקמו יחידות עזר של ליטאים, רובם אנשי צבא לשעבר אנשי החזית האקטיביסטית של ליטא ואנשי משטרה. במסגרתם הוקמה "יחידה מיוחדת" ה"איפטינגאס בוריא"⁶⁰ (Ypatingas bury) שהורכבה מכמה מאות מתנדבים, תחת פיקודו הישיר של קצין

⁵⁹ מסמכי דוח יגר, ארכיון יד ושם 0-18/245, מצוטט מתוך: יצחק ארד, ישראל גוטמן ואברהם מרגליות 20 (עורכים), השואה בתיעוד: מבחר תעודות על חורבן יהודי גרמניה ואוסטריה, פולין וברית-המועצות, יד ושם, ירושלים תשל"ח, ע"מ, 318-321.

⁶⁰ לפי ההיסטוריון הליטאי בובניס (Bubnys) שמתבסס על מסמכים ותעודות של הממסד הליטאי, האזכור הראשון של שמה של החולייה המיוחדת בוילנה, הוא ממסמכים מיום 15 ביולי 1941. החולייה החלה כיחידת משטרה שהוקמו לאחר הכיבוש הגרמני. רבים היו מתנדבים, שגויסו במיוחד מהארגון

גרמני בשם מרטין וייס (Weiss). יחידה זו פעלה בצמוד לא"ק-3 בפונאר.

אזכורים נוספים בנוגע לשימוש בכוחות עזר ליטאים ניתן למצוא בכמה דוחות שחוברו על ידי הפיקוד הגרמני והליטאי. ב-25 ביולי 1941, כשבוע אחר מינויו של הימלר לאחראי על אבטחת השטחים הכבושים וכחודש לאחר כיבוש ליטא, הוא כותב למפקדים הבכירים ב SS ובמשטרה: "את המשימות של המשטרה בשטחים הכבושים ובמזרח לא ניתן לבצע רק בכוחות המשטרה וה SS המוצבים שם, יש צורך להקים בדחיפות יחידות שיטור מבני המקום בדיווח.⁶¹ גם בדיווחים של ארגוני הביטחון בליטא קיימת התייחסות לשיתוף פעולה ליטאי גרמני. בדיווח מחודש יולי 1941 נכתב:

"הרשויות הצבאיות הגרמניות נתנו עצמאות מלאה לליטאים ואף תמיכה בפעילותם. בוויילנה ישנם כשלושת אלפים לוחמים ליטאים ברגע זה, ובתוכם כ-200 קצינים, ברובם מדובר בליטאים ששירתו בצבא הרוסי".⁶²

בדוח מסכם של פרנץ ולטר שטלקר⁶³ (Franz Walter Stahlecker) מפקד איינזאצגרופה A, ב-15 באוקטובר 1941, כארבעה חודשים לאחר תחילת פעולות ההשמדה בליטא נכתב: "מאז כבש הצבא הגרמני את ליטא לא נחלשה האנטישמיות הפעילה שהתלקחה שם במהירות. בכל הצעדים נגד היהודים מתייצבים הליטאים לצידו ברצון וללא לאות". דיווחיהם של מפקדי האיינזאצגרופן אמנם מלמדים הן על הכוונה והן על השימוש שנעשה במשתתפים ליטאים באתר ההשמדה בפונאר, יחד עם זאת, שאלת היקף השתתפותם בביצוע פעולות הרצח בפועל, כמו גם השפעתם על יישום וקצב ההשמדה, אינו ברור. מלבד הזכרת נוכחותם במקום, דוחות הפעולה של יחידות איינזאצגרופן אינם חושפים את היקף הקשר הליטאי גרמני, עד כמה היה רחב, הן באופן עקיף

הלאומני הפרמיליטרי לשעבר של הרובלים הליטאים. ישנן הערכות שונות לגבי גודל היחידה. בובניס טוען כי 108 חברים השתייכו ליחידה במהלך השנים 1941–1944 ונכללו בה מלבד ליטאים גם כמה רוסים וכמה פולנים. ראה: Bubnys; 1997 גם זורף המתבסס על מקורות ליטאיים בלבד, כולל עדות של שנים מחברי ה"איפטינגאס בוריס" ראו: זורף, 2008 ע"מ, 152-160. 20 מחברי היחידה הועמדו לדין לאחר המלחמה על ידי הרשויות הפולניות והסובייטיות, ארבעה מהם בפולין בשנות ה-70. ראו: שם, עמ' 161. ⁶¹ Order of Reich Fuhrer-SS and Chief of German Police for the Ministry of Interior on the Tasks of Police on the Occupied Territories, Russian State Military Archive. Fund 1323-k, List 1. File 50. Page 10. Copy. Typescript. Translated from German.

⁶² Lakovlev, 2008, p 64-63

⁶³ קטעים מתוך דוח מסכם של איינזאצגרופה A, ארכיון יד ושם, L-180, מצוטט מתוך: יצחק ארד, ישראל גוטמן ואברהם מרגליות 20 (עורכים), **השוואה בתיעוד: מבחר תעודות על חורבן יהודי גרמניה ואוסטריה, פולין וברית-המועצות**, יד ושם, ירושלים תשל"ח, עמ' 313.

והן באופן ישיר בייחס למעשי הרצח המזוועים. על כן, מעמדם של משתתפים שאינם משתייכים לקבוצת המבצעים הגרמנים/ הקורבנות, בזירת ההשמדה בפונאר, התקבע במחקר וביזכרון הקולקטיבי כעוזרים, כשותפים וכמסייעים ליחידות הביצוע הגרמניות בפעולות הרצח. היקף השתתפותם וחלקם במערך הביצועי של פעולות ההשמדה בתוך מתחם הבורות המצומצם, כמו גם חלקם במערך ההובלה והשינוע של הקורבנות לפונאר, השמירה על האתר וצייד הנמלטים, נותר בנרטיב ההיסטורי כמשני בייחס למבצעים הגרמנים.

הטיעון העומד בבסיס בחינה זו – מעמדם של משתתפים בפונאר בישוב כפי שהתקבע במחקר וביזכרון הקולקטיבי שגוי. בפונאר הליטאים היו המבצעים בפועל של כל תהליך ההשמדה ואילו הגרמנים היו המסייעים, בארגון, פיקוח וניהול – המקורות העומדים במרכז מחקר זה: רישומיו של סאקוביץ, עדויותיהם של תושבי ושוורדי פונאר ומסמכי הארכיון הרוסי, מאפשרים לחשוף את ממדי והיבטי שיתוף הפעולה הליטאי כפי שהתרחשו בפועל – הבנה מלאה על חלקם במערך ההשמדה וביצועו: חטיפת יהודים ברחובות, הובלת הקורבנות לאתר ההשמדה בפונאר, שמירה על אתר הירי, ביצוע פעולות הרצח בבורות הירי וצייד הנמלטים.

תנועתם של הרוצחים הליטאים/ היחידה המיוחדת – ה"איפטינגאס בוריא", אל הספקטרום של המבצעים הגרמנים (א"ק-9, א"ק-3) כפי שמוצג במודל הכוכבים⁶⁴, החלה עם תחילת הכיבוש הגרמני בליטא בסוף חודש יוני 1941. העובדה כי הייתה זו יחידת מתנדבים המורכבת מחיילי מליציות ליטאיות⁶⁵ אשר בחרו מרצונם לקחת חלק פעולות ההשמדה, מלמדת על תנועה מהירה של משתתפים מקרב יחידות השיטור הליטאיות, מיד עם תחילתו של הכיבוש הנאצי במקום, אל עבר נקיטת עמדות אקטיביות לצד יחידות הביצוע הגרמניות. בתחילת חודש יולי, כשבועיים לאחר הקמתה של היחידה המיוחדת הליטאית, מתקבלים אזכורים ראשוניים על נוכחותה בפונאר.

⁶⁴ ראו: התשתית התיאורית – מודל "קבוצת הכוכבים", ע"מ 20-21. הצגת ממצאי מקרה פונאר כפי שמשתקפים במודל הכוכבים, עמ' 78.

⁶⁵ ה"איפטינגאס בוריא (Ypatingas burys/ypatingi buriai), ובפי היהודים "האיפאטינגה. מפקדת האיפאטינגה הייתה ברחוב וילנה (ווילנער גאס) 12. מפקדה הראשון היה סגן ראשון לוקושקוס (Lukoschos). היחידה הייתה כפופה למשטרה הגרמנית, ולא הייתה לה אוטונומיה רשמית. אנשי היחידה היו חברים לשעבר באיגוד הרובאים הליטאי הלאומני - החצי-צבאי. ראו: עינת, 2006.

א. שמירה והובלת הקורבנות לאתר הירי בפונאר

מן הממצאים עולה כי כל המערך הלוגיסטי של הובלת הקורבנות לאתר הירי בפונאר התבצע באמצעות כוחות ליטאים. מערך זה כלל שלושה כוחות משנה. הכוח הראשון עסק בהעברת היהודים שנחטפו ברחובות העיר וילנה מהעיר אל בורות הירי בפונאר ברגל, מרחק של כ-15 ק"מ. החוטפים כונו "כאפונעס", מלשון "כאפן" – לחטוף ביידיש. חוליות החוטפים הורכבו מיחידות של שירותי המשטרה הליטאית, בתחילה תחת פיקודה של א"ק 9 ובהמשך תחת א"ק 3. בדרך כלל היו נכנסים ליטאים אחדים לבית של יהודים ומצווים לצאת לרחוב, שם היו מארגנים אותם בקבוצות ולאחר מובילים אותם רגלית לפונאר. במקרים אחרים נחטפו יהודים ברחובות, אחרים נלכדו במקומות מסתור שונים בגטו וילנה.⁶⁶ גם סייענים מתוך האוכלוסייה המקומית ובעיקר צעירים, אשר עשו את מלאכתם מתוך רצון או בתמורה זעומה, העבירו מידע על מתחבאים והיו גם שותפים לחטיפות. תחילה נערכו החטיפות ברחובות העיר והטלאי הצהוב הקל על מלאכת הזיהוי. כאשר היהודים התחילו להסתגר בבתים, עברו החיפושים והחטיפות לתוך החצרות והבתים. כותב רינדזיונסקי על החוטפים: "הם היו סורקים את רובעי היהודים, בית אחר בית, ומוציאים מהם יהודים מגיל 13 ועד זקנים. גם יהודים שפגשו בדרכם ברחובות העיר צרפו לשיירות, הובילום לבית הסוהר לוקישקי, ומשם לקחו אותם לפונאר להריגה" (רינדזיונסקי, עמ' 29, 1987).

פעולות החטיפה והריכוז בוצעו בברוטליות תוך צעקות, איומים והפעלת כוח. הכוח השני פעל מכלא לוקישקי ששימש כתחת וויסות. ההובלה מהכלא נעשתה באמצעות משאיות ורכבות שהובילו אלפי יהודים על משפחותיהם, באופן מרוכז מהגטו אל הכלא, ומשם לפונאר. הכוח השלישי, שימש ככוח אבטחה. כוח זה ניהל מערך שמירה קפדני והדוק על מתחם הירי. בנוסף תפקידו היה – מניעת בריחה של ניצולים מהבורות.

במהלך כל שנות התיעוד של סאקוביץ מוזכרים הליטאים כמובילי הקורבנות אל בורות הירי בפונאר וכשומרים בדרך לאתר הירי וסביבו. אופי הרצח בשלב זה של הפתרון הסופי, בו הובלו הקורבנות אל בורות הירי במהירות, יחד עם המשפחות: זקנים, ילדים, תינוקות ונשים, הקשה על ניסיונות הבריחה וגילוי ההתנגדות. הירי בוצע בסופו של מסע רגלי או באמצעות הגעה במשאיות וקרונוט משא. השמירה ההדוקה של הליטאים במהלך הצעידות והנסיעה אל אתר הירי הפכו את ניסיונות הבריחה לכמעט בלתי אפשריות. סאקוביץ אף מציין מספר מדויק של כוח השמירה על האתר – מספר השומרים

⁶⁶ רינדזיונסקי מציין כי חוטף היה מקבל 10 רובל לגולגולת. אישורי תשלום על חטיפה בהוצאת ה"איפאטינגה" היו במוזיאון היהודי בוילנה אחרי השחרור, ראו: רינדזיונסקי, עמ' 30, 1951.

הליטאים בפונאר מנה 100 ליטאים. כוח גרמני לא מוזכר כחלק ממערך השמירה במקום :

"שמונים שאוליסטים ביצעו את הירי בעוד הגדר מסביב לבור נשמרה על ידי 100" (Arad, 2005, pp 84).

כשלושה חודשים לאחר שהחל לתעד מתייחס סאקוביץ לראשונה לכוח הליטאי שעסק בחטיפה ובריכוז :

"הנרצחים היו יהודים שנתפסו במקומות מסתור בגטו וילנה, על מנת להינצל ממוות. החוטפים היו ליטאים" (Arad, 2005, p.35).

יהודית טאוריק מעניקה בעדותה תיאור דומה על המאורעות בביתה ברחוב שקלאנה בוילנה :

"למחרת נודע שבסמוך לביתנו נלקחו הרבה יהודים. נתכנסנו אז כולנו בדירתו של אחד השכנים וצפינו לחדשות. ב-8 בבוקר נכנסו פתאום ליטאים ופקדו להתלבש ולרדת לחצר" (קורצ'אק, 1946, עמ' ס-סח).

מחודש אוקטובר 1941 מתקבלים דיווחים מסאקוביץ על הובלה : ברגל, באמצעות משאיות⁶⁷ וברכבות משא. ב-30 באוקטובר 1941 מוזכר לראשונה הכוח הליטאי שעסק בהובלת הקורבנות ברגל, גם כוח שמירה ליטאי מוזכר בצמוד להגעת הקורבנות לפונאר :

"בראש התהלכה צעדו הנשים, ומאחור הגברים. השמירה על הנשים הייתה רופפת על הגברים שמרה רשת צפופה של חיילים ליטאים על כל קבוצה כזו שמרו כ-50 ליטאים" (Arad, 2005, p.36).

יהודית טאוריק מעניקה בעדותה אזכור דומה :

"לא ידענו מה קרה לגברים שהובלו ברגל על ידי הליטאים" (קורצ'אק, 1946, עמ' ס-סח).

קמזורה אנטנאס שנמנה על הוכח שהוביל חלק מהקורבנות לפונאר ברגל מסר בעדותו לוועדת החקירה של הקג"ב :⁶⁸

"בוקר אחד, אני לא זוכר את התאריך המדויק, באוגוסט 1941, סגן רנקס הורה לכל הפלוגה להתארגן. רנקס אמר שיש צורך לבצע משימה. להביא טור יהודים למקום הוצאתם להורג. פלוגות אחרות הוציא מהגטו טור של יהודים כ-200–300 איש. גברים, נשים וילדים. היו אנשים

⁶⁷ קורצ'אק, מציינת שהיהודים העובדים ברחוב לגיונובה המוביל לפונאר רואים מכוניות משא הנוסעות לפונאר וסבורים שהן מובילות את החטופים לתחנת הרכבת שבמקום, כדי להעבירם למקומות עבודה שונים ראו : קורצ'אק, עמ' 11, 1946.

⁶⁸ עדותו של קמזורה אנטנאס בנוגע להשתתפותו בהובלת הקורבנות לבורות הירי ראו :

From protocol of acceptance of statement of Kemzura Jews in vicinities of Vilnius including Pona, Russian State Military Archive, Fund 100. List 11. File 6. Pages 254–253. Certificated copy. Translation from Polish. Lakovlev, 2008, p 43.

צעירים ומבוגרים. היו איתם כמה דברים: מזוודה, תיקים וכו'. כשהובלנו את האנשים האלה להוצאה להורג, היינו בנקודה מרחק של 5-6 מטרים אחד מהשני. עצרנו את הטור של היהודים במרחק של כ-30–35 מטר מהבור"

בהמשך עדותו התייחס קמזורה להובלת הקורבנות מתחנת הוויסות בכלא לוקשי:
 "מפקד הפלוגה אמר לנו שאנחנו נוסעים לכלא לוקישקי, שם קבלנו טור של יהודים. היינו חמושים ברובים. היו לנו הרבה מחסניות. הפעם, הטור של יהודים נלקח מהכלא. היו גברים, נשים בגילאים שונים וילדים קטנים. לכולם היו דברים איתם. היינו במרחק של 5-6 מ' אחד מהשני. לקחנו את כל הטור הזה של בערך חמש מאות איש לפונאר. שם עצרנו את הטור מרחוק של 50–60 מ' מהבור החפור. הבור היה באורך 30-50 מ', 3- רוחב 4 מ' וכ-3 מ' עומק".

מן הממצאים עולה כי במהלך השנה הראשונה והשנייה לאירועי הרצח ההובלה המועדפת הייתה באמצעות משאיות. ברבים מדיווחיו של סאקוביץ מוזכרות משאיות עמוסות ביהודים, בליווי ליטאי צמוד שפקדו את פונאר:

"בבוקר הגיעו ארבע משאיות מלאות חיילים ליטאים וקצינים, ואחריהן ארבע מכוניות עם נשים זקנות וילדים. ואז התחילו היריות. בשעה עשר, ליד הכנסייה, אפשר היה לראות תהלוכה ארוכה מאוד. כשהמשאיות שהביאו את היהודים חזרו מהיער, החיילים הליטאים שישבו בתוכן התחלקו ביניהם בבגדים" (Arad, 2005, p. 52).

"ירו בנשים ובילדים שהובאו באותו בוקר במשאיות מכלא לוקישקי, המשאית חזרה סימן שיביאו קבוצה נוספת. הייתה הפסקה בירי ואחר כך נשמעו שלוש יריות" (Arad, 2005, p. 53).
 גם בעדותה של טימה כץ מוזכרת הובלה באמצעות רכבים/משאיות בליווי ושמירה של ליטאים:
 "החלו מעמיסים אותנו על מכוניות משא. בכל מכונית כמה ליטאים חמושים ברובים ו-50-60 איש. כך הובלנו בכיוון פונאר" (קורצ'אק, 1946, עמ' ס-סח).

בדיווחיו מזכיר סאקוביץ גם את מספרי הרכבים והמשאיות, את גודלן ואת הכתוב עליהן:
 "יום שני, ה-4 באוקטובר. הגיעה משאית שעוד לא נראתה כאן, מספר 5800, ועליה כתוב "דויטשה רייכסבאן"⁶⁹ אחריה נסעה מכונית פאר עם קצין גסטאפו שמספרה 71579. אחר כך הוציאו מהמשאית 50 יהודים מהגטו, וכולם נורו בתוך הבור" (Arad, 2005, p. 126).

"המשאית הגדולה הראשונה הגיעה רק בשעה ארבע אחר הצהריים. זוהי משאית ענקית, שלא פעלה עד עכשיו באתר הזה. כנראה שהמשאיות הושאלו לגסטאפו מהנהלת הרכבת. היום הגיעו לאתר שמונה

⁶⁹ בגרמנית, Deutsche Reichsbahn: ראשי תיבות: DRB; בעברית: רכבת הרייך הגרמני.

משאיות כאלה עם נידונים, בכל פעם שתי משאיות יחד. הליטאים התבדחו וסיפרו שהעמיסו עליהן את היהודים כמו שקים של תפוחי אדמה, אחד על השני" (Arad, 2005, p.127).

בדיווח מתחילת חודש מאי 1943 שוב מזכיר סאקוביץ את המשאית הגדולה שהגיע לאתר עמוסה ביהודים בלווי ושמירה צמודה של ליטאים:

"יום שני 3 במאי. המשאית שכבר הזכרתי נעצרה על כביש גרודזנסקי במקום שבו מישהו ברח. התחילו להוציא אנשים מהמשאית. השמירה עליהם הייתה קפדנית ביותר, הרבה מעבר למה שהיה עד כה. כל אחד הוצאה בנפרד כשידיו כבולות מאחור, והוא מלווה בשני ליטאים. כל ליטאי החזיק זרוע אחת של קורבן. ליד הבור ליטאים דחפו אותם פנימה. מהצד השני של הבור עמדו שלושה ליטאים וירו בקורבנות מלמעלה" (Arad, 2005, p.126).

בסוף חודש מרץ 1943 משלים סאקוביץ בדיווחיו את כל מערך ההובלה הלוגיסטי ליטאי כאשר הוא מוסר דיווח ראשוני על ההכנות שנעשו לקראת שימוש ברכבות ובקרונוות משא כאמצעי הובלה: "ב-25, 26 ו-27 במרץ ביקרו אנשי גסטאפו בפונאר. היינו מבוהלים. הם שאלו כמה קרונוות משא ניתן להעלות על הפסים הרזרביים. אנחנו חושדים שזאת הטעיה, על מנת להסתיר את המטרה האמיתית של ביקורם" (Arad, 2005, pp. 69-68).

כשבעיים לאחר מכן מתקבלים דיווחים על הגעת קורבנות לפונאר באמצעות רכבות לפונאר, ההובלה התבצעה גם בשעות הלילה המאוחרות, שוב מוזכר כוח שמירה ליטאי, בצמוד להגעת הקורבנות לרציף הרכבת בפונאר:

"אני מתעורר מוקדם מאוד. הם מגיעים. פותחים ארבעה קרונוות משא ומצווים על היהודים לצאת. הם מוקפים בגדר עבה של ליטאים" (Arad, 2005, p. 64).

"פתחו ארבעה קרונוות וציוו על היהודים שהיו שם לרדת, ללא המטען. סביבם הייתה שרשרת הדוקה של ליטאים" (Arad, 2005, p. 65).

"היה חושך שמעתי קטר מתקרב. הוא התחבר לקרונוות המשא הריקים שעמדו על הפסים הרזרביים כבר זמן רב, ויצא ללאנדבורבו. אחר כך השתרר שקט. אחרי כמה זמן הגיעה רכבת מווילנה ועברה את פונאר. הגיעה עוד רכבת ונשארה בפונאר. שמענו את קולות תמרונים הרכבת" (Arad, 2005, pp 71-70).

"אחר כך התברר שבאותו יום, משעה שבע בערב עד 11 בלילה, נרצחו כל היהודים שהובאו לשם ב-49 קרונוות. זה היה המטען של רכבת המשא הראשונה. כך, תוך פחות מארבע שעות, נרצחו 2,500 אנשים, ובעצם יותר" (Arad, 2005, p 75).

ב. ביצוע הרצח בפועל

סאקוביץ', החל לרשום את רשימותיו ב-11 ביולי 1941, כשבועיים לאחר שהחלו מעשי הרצח בפונאר וסיים את הרישומים בנובמבר 1943, כשמונה חדשים לפני הרציחות האחרונות באתר זה. כבר בדיווחיו המקודמים מאמצע חודש יולי 1941 חושף לראשונה סאקוביץ את זהות היורים – יחידות החיסול הליטאיות – מבצעי הירי בפועל, אותם הוא מכנה⁷⁰ "שאווליסים" – ליטאים נושאי נשק. הוא מציין את גילם, מספרם, המדים שנהגו ללבוש את הרכבים שהובילו אותם אל אתר הירי ואף מציין את מספר הנרצחים :

"היריות נמשכו גם בימים הבאים : ה-13, 14, 15, 16, 18, ובשבת ה-19 ביולי. היורים הם "שאווליסים", ליטאים, רובם צעירים בני 17 עד 25. בבית של יוחניביץ' הוקם משמר צבאי, ששומר על אתר הרצח. בכל פעם הגיעה קבוצה של חמישה יהודים, קיבלה אתי חפירה מהשומרים והורו לה לכסות את הגופות של אלו שנרצחו אתמול. כך נמשך הדבר שבוע ימים. אחר-כך פורק המשמר מיחניביץ'. השאווליסים ושומרים ירו" (Arad, 2005, p. 17).

"9-בספטמבר 1943 בערך בשעה 10 בבוקר חולפת משאית ופונה לכיוון הבסיס. במשאית הפתוחה (לא זו שבדרך כלל מגיעה ויש לה גג ברזנט), מצוידת בשני ספסלים חדשים. לאורך כל צד הרכב ספסלים עם מעקות יושבים ליטאים, הופיעו שתי מכוניות : מכונית פרטית ומשאית. שמעתי ירי מרובים, כלומר שהיורים הם הליטאים (Arad, 2005, p. 109).

מדיווחיו עולה כי לא פעם נהגו היורים הליטאים ללבוש מדי צבא גרמנים⁷¹ :

"יום ראשון, ה-4 באפריל. בשעה חמש אחר הצהריים הגיעו בארבע משאיות שוטרים ליטאים מווילנה, כשהם לבושים במדים מתקופת הנשיאות הליטאית שלפני הכיבוש – מעילים כחוליים או ירוקים, וכובעים עם סרטים אדומים. חלקם לבשו מעילים שחורים וכובעי סירה, מדים גרמנים ומדים של הגסטאפו" (Arad, 2005, p. 69).

סאקוביץ מספק את מספרי הנרצחים על בסיס יומי ומציג גם סיכום חודשי למספר הנרצחים. בחלק מרישומיו הוא אף מקפיד לציין ממצאים המעידים על זהות הנרצחים :

"במהלך יולי הרגו במשך 17 ימים כ-250 עד 300 אנשים ביום. אם ניקח בחשבון ממוצע של 275 איש

⁷⁰ סאקוביץ כינה את יחידות החיסול הלטאות שפעלו בפונאר- "היורים פונאריים". המילה "שאווליס" בליטאית פירושה – יורה/ אדם נושא נשק.

⁷¹ על פי בובניס (Bubnys) בחודשי הקיץ של 1941 עם תחילת מעשי הרצח בפונאר, לבשו חברי היחידה הליטאית מדי צבא ליטאי, וסרטי זרוע לבנים. משנת 1942, הונפקו להם מדי צבא גרמני, ירוקים עם צלב קרס וגולגולות על כובעיהם. הונפקו גם תעודות מזהות. ראו : בובניס, 1997.

ביום, רצחו באותו חודש 4,675 גברים, ואישה אחת שצורפה אליהם. כך שבחודש יולי נרצחו כ 5,000- בני אדם (Arad, 2005, p.18).

"הליטאים יצאו בשתי שורות להביא קורבנות נוספים. אחרי זמן קצר נשמעו יריות עזות ליד הבית של צ'סניק. יהודי צעיר וחזק נראה בורח ואחריו קצין משטרה. נשמעה ירייה והיהודי שנפצע ברגלו החל לצלוע. הליטאי השיג אותו ליד הגדר, והצעיר נשכב על האדמה, הרים את הידיים והתחנן על נפשו. הליטאי דיבר אתו והצעיר הנהן בראשו. אחר כך הוציא הליטאי מכיסו של הצעיר חבילה עטופה בבד שחור, בדק את תוכנה והניח אותה בכיסו. אחר כך שאל עוד משהו, היהודי נד בראשו לשלילה, והליטאי ירה בו. אחר כך מצאנו לידו תעודת בית ספר עם צילום. שמו היה יודל שפירא בן בנימין, תלמיד הכיתה השלישית של בית הספר התיכון בסוניציאן. התעודה שבכיסו הוצאה ב-18 במרץ" (Arad, 2005, p. 78).

"שני יהודים ברחו ליער. הליטאים ירו אחריהם והם נראו נופלים. בבוקר לא היו שם. כנראה העמידו פנים שהם מתים, ובלילה קמו וברחו. במקום בו שכבו, ליד ביתו של קונדרטובי נשאר כתם דם ותעודת עבודה על שם וולף לישנסקי מגטו סוניציאן. בין השיחים מצאנו תעודת זהות מספר 504494 עם השם בוריס שפירא, כנראה אחיו של יודל" (Arad, 2005, p. 79).

שיטות הרצח של היורים הליטאים בפונאר נחשפות במלואן ומתוארות בפרוט ברישומיו של סאקוביץ. על פי הידוע במחקר⁷², עד לחשיפת היומן, שיטת הרצח בפונאר התבצעה באופן הבא:

הקורבנות שהובאו לפונאר רוכזו באזור המתנה, שם נדרשו להתפשט לחלוטין ולמסור את דברי הערך. לאחר רישום היו קושרים להם את העיניים או מכסים את הפנים ומובילים אותם אל הבור, מסודרים בטור עורפי בקבוצות של 10-20 איש, כשהם מחזיקים איש ביד רעהו. את הטור הוביל ליטאי. עם הגיעם לבור היו מפזרים אותם לאורך תלולית העפר שהקיפה אותו ויורים בהם מרובים. הקורבנות היו נופלים לבור ובכלל זה אלה שרק נפצעו. לאחר מכן היו מכסים אותם בשכבת אדמה דקה ואם נראה מישהו זז, ירו בו מלמעלה. אחרי קבוצה אחת באה קבוצה שנייה וכך הלאה. ביום אחד אפשר היה לרצוח עד 500 איש. תיאוריו של סאקוביץ מלמדים כי הרוצחים הליטאים פעלו בחמש שיטות שונות:

א. "את היהודים העבירו למקום אחד באתר. הורו להם לשכב עם הפנים לאדמה ומדי פעם הפרידו קבוצה והביאו אותה לבור הקטל. אחר כך היכו את האנשים והתעללו בהם. לאחר מכן, הורו להם

⁷² הנתונים מתבססים על מסמכים ממשפטו של פילברט, מפקד א"ק 9 ודוח איינזצגרופן מספר

21 מ - 13 ביולי-1941, ראו: ארד, 1976, ע"מ 74-78.

להתפשט. ליד הבור שמו לוח אשר שימש מעין מקפצה⁷³ מעל הבור. כאשר הקורבן התקדם לאורך הלוח ירו בו והוא נפל לתוך הבור".

ב. "הוכנס שינוי בשיטה הראשונה: במקום לצעוד על הלוח אילצו את הקורבנות להיכנס לתוך הבור וירו בהם כאשר הם נמצאים בתוכו".

ג. "כמו בשיטה השנייה אך במקום לירות בקורבנות השליכו לפני הבור רימוני יד שהתפוצצו בצמוד לקורבנות".

ד. "לפי שיטה זו, היו מאלצים את היהודים להיכנס לתעלות כאשר הם עדיין לבושים, שם דורשים מהם להתפשט וכאשר התפשטו יורים בהם במכונות ירייה. באותה עת יושבים יתר היהודים על הכביש מבלי לדעת שבבוא תורם גם אותם ירצחו".

ה. בתקופה האחרונה, לאור הניסיון הרב שהרוצחים רכשו שם, הם היו מאלצים את הקורבנות להתפשט עוד במכוניות בהן הובאו ועירומים היו מעבירים אותם, אחד אחד לבורות ושם היו יורים עליהם מלמעלה. בכל פעם דחפו לבור כ-20 אנשים, כך שהבאים בתור ראו איך הם נורים למוות. השאוליסים ירו בהם מלמעלה. הפגיעות לא היו טובות ורבים רק נפצעו. הפצועים העמידו פנים שהם מתים אבל נחנקו למוות תחת ערמות המתים" (Arad, 2005, pp 19-18).

כמה מסקנות עולות מתיאוריו של סאקוביץ בנוגע לשיטות הרצח: ראשית, ניתן ללמוד כי המבצעים בכל חמש השיטות היו ליטאים. גרמנים לא מוזכרים באף אחת מהשיטות כמבצעי הרצח בפועל. נוכחותם בתוך הזירה המצומצמת של בורות הירי לא מוזכרת. שנית, סאקוביץ מציין כי במהלך פעילותם בפונאר הרוצחים הליטאים רכשו ניסיון שאפשר להם ליעל את שיטות ההרג: "לאור הניסיון הרב שהרוצחים רכשו שם".

בשלב הראשון של הרצח בחודשי יולי אוגוסט 1941 עוד היו מכסים את עיני הקורבנות ויורים בקבוצות של עשרה אנשים כאשר פניהם לכיוון האדמה. לקראת סוף 1941 ואילך, כאשר מספר הקורבנות גדל והגיע למאות ואלפים מדי יום, לא טרחו הליטאים לכסות את עיניהם. לעיתים, כדי לעייף את הקורבנות, היכו אותם בכידונים ובמקלות ואף השליכו אותם לבורות כשהם פוצעים, כך נקברו בעודם בחיים. סאקוביץ מתאר זאת בשיטות הרצח המאוחרות יותר.

⁷³ מסיבות פרגמטיות נעשה שימוש בקרש/גשר - "הטרמפולינה" (Trampolina), אפשר לירות הליטאים להרחיק את הקורבנות משפת הבור לכיוון המרכז, שם ערמות המומתים היו יותר נמוכות. הקורבנות נדחקו לגשר הרגלי, ולאחר שעברו מעל המקום המיועד הם נורו.

עדותו של קמזורה אנטנאס⁷⁴ שנמנה על היורים הליטאים שהשתתפו בהוצאות להורג של יהודים באזור וילנה כולל פונאר, במהלך חודש אוגוסט 1941, מאמתת את שתיאר סאקוביץ בנוגע לזהות היורים, כמו גם את האופן בו ביצעו היורים הליטאים את הרצח בחודשים הראשונים להשמדה: "רנקס ציווה על כל האנשים להניח את חפציהם על הארץ ולשכב עם פנים למטה. לאחר מכן, 10 חיילים מהפלוגה שלנו התקרבו לנידונים, לקחו קבוצות של 10-15 אנשים לבור וירו בהם. לפני ההוצאה להורג ליד הבור נצטוו כולם להתפשט לתחתונים. חיילים ירו מרובים, וקצינים מאקדחים. הקורבנות נורו בעמידה. רנקס נתן את הפקודה לירות. נתן את הפקודה: "אש". אני אישית ראיתי איך ירו באנשים. אני לא זוכר מי ירה מבין חיילי הגדוד עכשיו, אבל כשאני אזכור אספר. ביום זה מאות אנשים נורו לפני הערב. בין הקורבנות היו נשים וגברים בגילאים שונים. היו ילדים ואפילו תינוקות. אני זוכר שכאשר גברים נורו הם נצטוו להוריד את התחתונים שלהם עד הברכיים. זה נעשה כדי שאף אחד לא יוכל לברוח ממקום הביצוע".

לאור הניסיון שרכשו היורים הליטאים ומתוך רצון לנצל את מכסת הבורות באופן המיטבי, נבנה גשר מיוחד מעל הבורות. כדי שמפלס הגוויות יהיה אחיד, פיזרו הליטאים את הקורבנות במקומות שונים על פני בורות הירי, לכן עשו שימוש בקרש/גשר - "הטרמפולינה" שאפשר ניצול מיטבי של מסת הבורות. באמצעות הגשר הובלו הקורבנות כמה מטרים במורד הבור. גשר רגלי זה שימש גם לירי. הקורבנות נדחקו לגשר הרגלי, ולאחר שעברו מעל המקום המיועד הם נורו. באופן זה הגופות מילאו באופן שווה את מרכז הבור, לא רק את הפריפריה. שאר הממתנינים למוות עמדו בטור ארוך. שמירת הסדר ביניהם הובטחה על ידי הפחדה. למטרה זו נעשה שימוש בצינורות גומי ובמקלות עץ, באמצעותם הכו את הנידונים בזמן שהמתו להוצאה להורג. כלבים מילאו תפקיד דומה. לאחר הירי הגופות נפלו לבורות. בשל עומק הבורות, הם התמלאו בגופות רק לאחר הוצאות להורג נוספות. צבירת גופות כזו עוררה דאגה מצד הרשויות הגרמניות, מחשש להתפרצות מגיפה. לכן, מפעם לפעם, על בורות שכבר היו מלאים, פוזרה שכבת סיד או זרחן.⁷⁵

⁷⁴ עדותו של קמזורה אנטנאס, מתוך פרוטוקול קבלת ההצהרה של קמזורה אנטנאס שהשתתף בהוצאות להורג של היהודים בסביבת וילנה כולל פונאר:

From protocol of acceptance of statement of Kemzura Jews in vicinities of Vilnius including Pona, Russian State Military Archive, Fund 100. List 11. File 6. Pages 253–254. Certificated copy. Translation from Polish. Lakovlev, 2008, p.46 -43.

⁷⁵ ראו עדותו של זיידל מרדכי לוועדת החקירה הרוסית בפונאר על ההתרחשויות בפונאר – דוח מיוחד של המחלקה ה-8 של במשרד הרביעי של ה-NKGB ברית המועצות על הזוועות בפונאר: Special report of the 8th Department of the 4th office of NKGB USSR on atrocities in Ponar

שלישית, הסיבה לכך שבשיטות הרצח מאוחרות יותר החלו היורים הליטאים להפשיט את הקורבנות בתוך המשאיות בטרם הגיעם לבורות הירי, נבעה מרצונם לזכות ברכוש הקורבנות לפני הגרמנים : "הליטאים הפשיטו את הנרצחים והסתירו את בגדיהם בין השיחים, בשלג. כך עשו עם נוסעי המכונית השנייה. בתוך אחת הפרוות הוסתרה חליפת גבר טובה. אחרי שהוציאו את כולם להורג, מצאו הגרמנים שהלכו לפי עקבות הליטאים, את הבגדים שהוסתרו" (Arad, 2005, p.42).

לעניין חלוקת הרכוש בין הגרמנים לליטאים מתייחס סאקוביץ בדיווחים נוספים, כאשר הוא מציין שהגרמנים נהגו לבחור את חפצי הערך מבין רכוש הקורבנות בטרם הותירו לליטאים לקחת את שנותר : "כל יום שלישי המשיכו משאיות לאסוף בגדים, את הטובים לוקחים הגרמנים והליטאים נשארים עם הגרועם" (Arad, 2005, p.42).
 "מאז ה-22 באוגוסט לוקחים הגרמנים לעצמם את חפצי הערך ומשאירים לליטאים את הבגדים ושאר החפצים" (Arad, 2005, p.15).

רביעית, התעללות מחרידה בקורבנות על מפתן בורות הירי בטרם נורו הקורבנות, נעשתה על דעת היורים הליטאים בלבד וזאת מבלי שנדרשו לכך/ קבלו פקודה מהפיקוד הגרמני במקום. היורים הליטאים, אפילו בתיאוריו החסכניים של סאקוביץ, מתוארים כסדיסטים, כחיות טרף – רוצחים בלי הנד עפעף. בעזרת רובים, כלבים, רימונים, חומרי נפץ וקת הרובה. את התינוקות לא טרחו להורג והשליכו חיים אל בורות המוות. מדיווחיו עולה גם האינטנסיביות והנחישות הליטאית בביצוע פעולות הירי. היורים הליטאים רצחו גם בימי חג ופעולות הירי שלהם נמשכו אל תוך שעות הלילה המאוחרות, כאשר אזלו הכדורים נהגו הליטאים לרצוח באמצעות קתות הרובים :

"יום רביעי, ה-6 באוקטובר. הייתה הפסקה של יום אחד אבל אחריה שוב הוגבר קצב ההוצאות להורג, עכשיו הורגים אנשים גם בחושך" (Arad, 2005, p.127).
 "ב-19 לנובמבר 1941 הובאו 200 נשים וילדים. היה קר מאוד. לחיילים חסרו כדורים והם הלכו להתחמם בצריפון. במקום להשתמש בכדורים, לקחו את הילדים מהאימהות וחסלו אותם בקתות הרובים. בעבר היו מקרים שלא טרחו לירות בכל ילד, ופשוט השליכו אותם לבור" (Arad, 2005, p.39).
 "היהודים שהתפשטו לאט ובכבדות הוכו על ידי הליטאים במקלות בראשיהם. אנשים חיפשו מפלט ורצו לתוך הבור. היריות היו רבות" (Arad, 2005, p.76).

התעללות הליטאים בקורבנות בעיקר באמצעות שימוש במקלות בטרם ירו בהם, מתיישבת עם

עדותיו של קוזלובסקי, אחד מהאסירים שעבד בשריפת גופות בפונאר :

"אי אפשר היה לבחור בשום דבר. הכל צף בדם. שם נזרקו כחמישים מקלות עבים. המקלות היו מכוסים בדם, שיער, חתיכות עור ואפילו בשר אדם. אלה היו הדוגמאות לטיפול שביצעו הליטאים בקורבנות בטרם נורו".⁷⁶

ברבים מן הדיווחים מצוין היחס של היורים הליטאים לאימהות הצעירות שהובלו אל בורות הירי עם ילדים ותינוקות. הנשים הצעירות שנלקחו לבורות הירי כאשר הם נושאות בידיהם ילדים רכים ותינוקות, התחננו לא פעם על חייהם וחיי ילדיהם, חלקן ניסו להסתיר את התינוקות והילדים בערמות הבגדים, לאחר שנצטוו להתפשט בסמוך לבורות הירי :

"יהודייה אחרת, בת 19 או 20, במעיל אפור עם צווארון פרווה, נשאה ילד כבן שלוש ונראתה אלגנטית מאוד. היא נפלה על האדמה, נישקה את המגפיים המזוהמים מבוץ של הקצין הזוטר והתחננה על חייה. כדי להשתחרר ממנה, בעט הקצין בלסתה עם קצה המגף שלו, העור שלה נקרע ודמה התערבב עם הבוץ. הוא משך את רגלו מידי האישה, ששכבה שם והתחננה על חייה. חייל שני הכה אותה בקת הרובה, היא אחזה בקת ונישקה אותה, כשהיא שוכבת על הכביש לפני הכניסה לאתר הרצח. החייל תפס את הילד הבוכה, טלטל אותו באוויר וזרק אותו כמו בול עץ מעבר לגדרות התיל. אחר-כך הרים את הרובה כדי לירות בילד. היהודייה קמה ממקומה ורצה לעבר הגדר, כשהיא מגוננת בגופה על הילד. זה בדיוק מה שהם רצו" (Arad, 2005, p.36).

לדברי, קוזלובסקי⁷⁷ במהלך שריפת הגופות, נמצאו ילדים רבים שנחנקו למוות לאחר שנקברו חיים. סאקוביץ מאשר זאת :

"אישה אחת, מרוחה כולה בדם ולבושה לבנים נפגע מקת הרובה. ליטאי אחר החל להכות ללא רחמים אישה שעמדה עם תינוק בידיה ושתי ילדות קטנות אחזו בשמלתה. נשמעה ירייה והיהודי נפל לרגלי האישה. הליטאי חטף את התינוק מידי אמו וזרק אותו לתוך הבור. האישה, מטורפת מצער וכאב, רצה אחרי התינוק לבור ואיתה שתי בנותיה הקטנות. ואז נשמעו שלוש יריות" (Arad, 2005, p.37).

"הליטאים אספו את הבגדים בערמה אחת גדולה. פתאום הוציא ליטאי מתוך ערמת הבגדים ילד קטן, השליך אותו לבור ואחריו עוד ילד ועוד ילד, כולם הושלכו לבור. אחד הליטאים נעמד מעל הבור

⁷⁶ עדותו של קוזלובסקי לוועדת החקירה הרוסית בפונאר, ראו :

Special report of the 8th Department of the 4th office of NKGB USSR on atrocities in Ponar, Russian State Military Archive, Fund 100, List 11. File 5. Pages 29–39. Original. Typescript. Lakovlev, 2008, p.56.

⁷⁷ שם, עמ' 57.

וירה פנימה, כנראה על אותם ילדים. כנראה שהאימהות ניסו להציל בדרך זו את ילדיהן, ולהסתיר אותם מתחת לבגדים. הן האמינו שכך הילדים יינצלו, כאשר יסלקו משם את הבגדים. אבל לא זה מה שקרה" (Arad, 2005, pp 73-72).

עדויות תושבי פונאר שהתגוררו בכפר בשנות הרצח, משלימות את שחושפים דיווחיו של סאקוביץ בדבר זהות מבצעי פעולות הירי. חלקם נפגשו במהלך שנות ההשמדה עם הרוצחים מדי יום, נפגשו ושוחחו איתם, יודעים לתאר את המדים שלבשו ואף זוכרים חלק משמותיהם. אדוארד ינקובסקי בן 14 בזמן האירועים, בנו של שומר ה"מעבר" המוזכר רבות בדיווחיו של סאקוביץ, נהג לפגוש את הרוצחים מדי יום בביתו. את בית אביו שעבד כשומר בכניסה הראשית לכפר, נהגו לפקוד יחידות החיסול הליטאיות. לאחר שסיימו את פעולות ההרג הגיעו הרוצחים לבית הוריו, שם התבצע לא פעם מסחר עם תושבי הכפרים באזור ברכוש הקורבנות. סוחרים נפגשו בבית ינקובסקי כמעט מדי יום עם היורים הליטאים. המפגשים עם הרוצחים הפכו לא פעם לערבי שתיית אלכוהול. בעדותו ציין ינקובסקי את שמותיהם של חלק מהרוצחים הליטאים, ואף הקפיד לציין כי כל היורים היו ליטאים: "הייתה יחידה כזו של מומחים היו מוצאים להורג, כולם היו ליטאים. לא היה שם אף אחד אחר. אני אפילו זוכר כמה משמות המשפחה שלהם: שלינקס, וילקס, אורבנביצ'ו. ראיתי אותם. הם אפילו באו אלינו הביתה. אבא עבד ב"מעבר" דרכו הובילו את האנשים והם היו באים לשם. הם היו באים לבדוקה להתחמם. היינו באים, ראינו אותם ודברנו אתם" (פנחסוב, ל. כפתורי, י, 2003). רג'ינה יבלונסקה עוזרת הטבח בפונאר מתארת כיצד הגיע מדי יום חוליות הרצח הליטאיות לאכול: "לארוחת צהרים היו באים כולם. חלק היו לבושים במדים בצבע ירוק. שמעתי את השפה הליטאית". עדויותיהן של טימה קץ ויהודית טרוויאק המאפשרות להציג את נקודת המבט של הקורבן על מפתן בורות המוות, רגעים לפני שנשמעו היריות, גם הן לא מתירות ספק באשר לזהות הרוצחים: "הנשים החלו מתחננות אצל הליטאים, ניסו לשחד בשעוני יד, בחלקי בגדים. יש שהשתטחו ונסקו את המגפיים של החיילים. ויש החלו תולשות שערותיהן, קורעות בגדיהן – לא הועיל דבר". "הליטאים החלו מסדרים אותנו בקבוצות בנות 10, הובילו את העשירות לבין הגבעות שממש הבקיעו יריות, ושוב חזרו ליטול קבוצות חדשות". "הליטאים ציוו עלינו לכרוע ברך ומיד פתחו ביריות" (קורצ'אק, 1946, עמ' ס-סח).

ג. צייד הנמלטים

בנוסף לפעולות ההובלה השמירה והירי, עסקו הכוחות הליטאים בפונאר בצייד נמלטים. מדיווחיו של סאקוביץ, כמו גם מעדויות שורדי פונאר, עולה כי היורים הליטאים פעלו ללא לאות במטרה ללכוד כל נמלט. מן הממצאים עולה הפראות הקיצונית והאינטנסיבית שבה הרוצחים הליטאים –

רודפים אחר קורבנותיהם כדי לסיים את העבודה, קורבנות שנמלטו מהשורות בדרך אל בורות ההרג או כאלה ששרדו את הירי ונמלטו אל היער הסמוך. ניסיונות ההימלטות של הקורבנות החלו מיד לאחר שהורדו מהקרונות, ברציף תחנת הרכבת בסמוך על לפונאר :

"הגיעה לתחנה רכבת נוספת עם קורבנות. החדשים הבינו מיד לאן הביאו אותם, ומה מחכה להם כאן. הבריחה שלהם כבר הייתה מתוכננת טוב יותר והיו לה תוצאות מוצלחות יותר מאשר ברכבת הראשונה. כאשר נפתחו הדלתות והורידו אותם למסילה, סידרו אותם בקבוצות ומיד החלו כמעט כולם לברוח לכל הכיוונים. כך נוצר אי סדר גדול. נשמעו יריות וצעקות של הבורחים והרודפים. רובם רצו דרך המסילה לכיוון רחוב לנובוסיולקי וחלק רץ לעבר הכביש. הליטאים ירו. אחד השוטרים נפגע מהירי ונלקח משם במכונית. שוטר אחר ירה לעבר יהודי ופגע בחברו" (Arad, 2005, p.76).

על פי דיווח של סאקוביץ ניסיונות ההימלטות של קורבנות התקיימו גם במהלך ההובלה לבורות הירי ובסמוך לבורות הירי :

"יהודייה בסוודר אדום ברח, ואחריה ילדה. היא כבר עברה את האזור המסוכן, השטח הפתוח ליד התחנה, ופנתה לסמטה. ברגע זה שמעה ירייה ואחריה צעקה של ילדה: "מאמע, מאמע". האם הסתובבה ונתקלה בשוטר שירה בה והיא נפלה ומתה במקום. רוב הבורחים פנו לכיוון נוביסיולקי. ברחוב שכבו הרבה הרוגים. אבל רבים הצליחו לברוח" (Arad, 2005, p.76).

"עוד כ-20 אנשים ברחו. ראיתי גבר כבן 35 רץ עם ילד בזרועותיו, עם אשתו ושתי בנותיו הקטנות. לפתע נשמעה ירייה. האב נפל והאם שכחה מהבריחה ורצה בצעקות בחזרה לבעלה. מייד הגיעו לשם שני ליטאים וירו למוות בכל המשפחה" (Arad, 2005, p.78).

לאחר שהסתיימו פעולות הירי חוליות של ליטאים ביצעו מדי יום ולילה חיפושים אחר כל מי שהצליח להימלט בדרך אל אתר הרצח ומתוך בורות המוות. כל נמלט היה עבורם אובייקט הנושא על גופו ובכליו רכוש שניתן להתעשר על חשבונם, החל מבגדים ונעלים ועד כסף ותכשיטים שהוסתרו בבגדים. מלבד בגדי הנמלטים, גם שיני הזהב של הקורבנות נחשבו עבור היורים הליטאים למצרף מבוקש והיו גורם מדרבן בציד הנמלטים :

"באותו זמן, מול הבית, ליטאי רודף אחריו, יורה והוא נופל. הליטאי שעמד מעליו מניח את אקדחו, מתכופף ומסיר את נעלי המת. שקט".

"מסתבר שמעל הגשר בכביש האסטרטגי, היו בחדר המשמר, בין היתר, שאוליס בשם קיביליס, שמוצאו מיביה ועל מצפונו ניסיון לרצוח ארבעה יהודים, שרק בנס הצליחו לברוח למרות השלג והקור. הוא קפץ אחריהם עם רובה ביד, יחף ולבוש בתחתונים בלבד, השיג אותם וירה בהם. אחר כך אסר על האיכרים לגשת אליהם לפני שיחזור. הוא רץ בחזרה לחדר המשמר התלבש

וחזר. הפשיט את היהודים מבגדיהם ובדק היטב את הכיסים. בעזרת פטיש קטן, שבר לנרצחים את שיני הזהב" (Arad, 2005, p.82).

הליטאים לא בחלו בשום שיטה במטרה למצוא את מקומות המסתור של הבורחים. ואף פעלו לאיתור מסתתרים באמצעות הפעלת טרור פסיכולוגי על הקורבנות, כאשר נהגו לחפש בקרבם בוגד שמוכן להסגיר את חבריו, בתמורה לחייו:

"הליטאים, שהשתכנעו שהשיטה הזאת עובדת, מוציאים מכל קבוצה שלושה או ארבעה אנשים, ורוצחים לידם את כל השאר כשמגיע תורם של האחרונים, מודיעים להם שהם יחיו בתנאי שיגלו מקומות מסתור נוספים" (Arad, 2005, p.126).

"יהודייה אחת שנפצעה צעקה בכל הכוח שנותר לה: "אותנו לא תהרגו, תהיה נקמה"! צעקתה של היהודייה עוררה חשש בקרב הליטאים, חשש שיהודים רבים מסתתרים ביער. לכן השאירו בחיים ארבעה יהודים מהמכונית השנייה, ונאמר להם שאם יסגירו את אחיהם המסתתרים, יישארו בחיים. היהודים הסכימו וגילו כמה מקומות מסתור" (Arad, 2005, p.127).

שיטת הרצח בפונאר – ירי בקורבנות, הותירה לא פעם פצועים בתוך הבורות ששרדו את הירי, בדרגות פציעה שונות, היו גם שהפילו עצמם לתוך הבורות במטרה להימנע מפגיעת הכדורים ולאחר שעות חילוץ עצמם מתחת להררי הגופות. הליטאים לא הותירו להם סיכוי. בסיום פעולות הירי היו יוצאות חוליות של ליטאים לצייד נמלטים. פעולות הצייד בוצע ביעילות ובנחישות כמעט מדי יום וליל. במהלכם נתפס הרוב המכריע של המסתתרים והנמלטים. הליטאים הרחיקו במסעות הצייד שלהם במטרה ללכוד גם את אלו שהצליחו להימלט הרחק מאזור האתר. יש להניח שההכרות של הליטאים את השטח ובעיקר את נתיבי היערות באזור, סייע להם רבות בפעולות אלה, דבר שהגדיל באופן ניכר את מספר הקורבנות הכולל של אתר הירי בפונאר והותירו שורדים מעטים:

"בזמן האחרון שומעים הרבה יריות בשעות הערב. מסתבר שהפצועים מנסים לברוח כשמגיע הלילה, חלקם מצליח אם יש להם עוד כוח. הפצועים קשה או אלה שחלשים יותר, נתפסים ונרצחים".

"הליטאים ירו בנמלטים ובפצועים וחסלו אותם. היו כמה שהצליחו לברוח עד יגילונובה, אבל הרוצחים השיגו אותם וירו בהם" (Arad, 2005, p. 122).

"שני יהודים ברחו ליער. הליטאים ירו אחריהם והם נראו נופלים. בבוקר לא היו שם. כנראה העמידו פנים שהם מתים, ובלילה קמו וברחו. במקום בו שכבו, נשאר כתם דם ותעודת עבודה על שם וולף לישנסקי מגטו סוניציאן" (Arad, 2005, p.79).

המורה הוילנאית טימה כץ מתארת בעדותה כיצד הצליחה לשרוד את אירועי הירי, להיחלץ בלילה מבור המוות ולברוח על היער:

”התחלנו זוחלות לירכתי היער. ארכה לנו זחילתנו זו, אך איש לא השגיח בנו. הצטרכנו לעבור תיל דוקרני שהקיף את המקום. ידי זבה דם. סוף-סוף הגענו ליער. שמענו אחר-כך שהליטאים מחפשים ביער ויורים” (קורצ'אק, 1946, עמ' ס-סח).

2. שיתוף פעולה עקיף של "העומדים מן הצד" עם מנגנון ההשמדה –

סיוע לוגיסטי של תושבי פונאר והסביבה למנגנון הרצח

מלבד שיתוף פעולה ליטאי ישיר בביצוע פעולות הרצח נבחנה התנהגותם של תושבי פונאר והסביבה במהלך שנות ההשמדה. כאשר הטיעון העומד בבסיס בחינה זו – הדינמיקה החברתית המתחוללת בתוך הספקטרום הסמוך לביצוע פעולות ההשמדה תאופין במעברים לעמדות אקטיביות. הממצאים העולים מהתיעוד של סאקוביץ, כמו גם מעדויות שנלקחו מתושבי פונאר והסביבה, מלמדים על תנועה נרחבת של משתתפים, שאינם משתייכים לקבוצת המבצעים או הקורבנות, אל עבר הספקטרום של מעורבות עקיפה בתהליך ההשמדה – מעברים מעמדת הצופה הפאסיבי אל עבר נקיטת עמדות אקטיביות לצד המבצעים.

שני היבטים בולטים עולים מן הממצאים בייחס לחלקם בסיוע עקיף למנגנון הרצח. האחד, מעורבותם של תושבי פונאר ותושבי הכפרים והעיירות במחוז גרודנו, בגזל רכוש הקורבנות ובמסחר בו. השני, סיוע לוגיסטי שניתן ליורים הליטאים, החל בתפעול ותחזוקת מסוף הרכבת בפונאר – דרכו הועברו הקורבנות לאתר הירי במקום, המשכו באספקת שרותי מזון, כביסה, דואר ואלכוהול.

א. השתתפות תושבי פונאר והסביבה בהפקת רווחים מזירת האירוע – שוד הרכוש היהודי

המקורות שנבחנו ובעיקר יומנו של סאקוביץ, מלמדים כי סביב אתר הרצח התנהלה מערכת ענפה של מסחר ברכוש הקורבנות, לרוב בבגדי הנרצחים. שותפים לו היו היורים הליטאים שביצעו את פעולות ההרג, תושבי הכפר פונאר ורבים אחרים מהעיירות והכפרים הסמוכים. המסחר ברכוש הנרצחים בולט במהלך כל שנות פעילותו של אתר ההשמדה. תחילתו בשלב מוקדם מאוד למעשי הרצח, באמצע חודש יוני-1941 ודיווחים אודותיו מתקבלים עד לימים האחרונים, יומיים לפני שיומנו של סאקוביץ מסתיים ב-4 לנובמבר 1943. עם הגידול במספר הקורבנות שהגיעו לפונאר כך גדל הרכוש שנערם בסמוך לבורות הירי, כמו גם הביקוש מצד המקומיים לרכוש הנרצחים ובעיקר לבגדי נשים. לאור הפוטנציאל הגדול הטמון בהתעשרות על חשבון רכוש הקורבנות, מעורבותם של יחידות החיסול הליטאיות ותושבי המקום הפכה לאקטיבית יותר וסחפה רבים. מספר הסוחרים שלקחו חלק פעיל במסחר גדל ויצא את גבולות הכפר. לעניין זה משמעות גדולה בהקשר של האצת פעולות הרצח – המוטיבציה של היורים הליטאים בביצוע פעולות הירי גברה לאור ההבנה כי כל קורבן מהווה עבורם אובייקט לרווח כלכלי.

ארבעה מבין עשרת העדים שרואינו בכפר פונאר בשנת 2002, נשאלו בנוגע למסחר שהתרחש בכפר בשנות הרצח. עדה נוספת לאירועים שמתגוררת בכפר חזייביץ, הסמוך לפונאר, נשאלה גם היא בעניין זה. חלקם הכירו את כותב היומן סאקוביץ' באופן אישי ושמותיהם מוזכרים ביומן. אחד העדים אומת

עם דיווחים מיומנו של סאקוביץ, המזכיר את אביו שלקח חלק פעיל בסחר ברכוש הקורבנות. התגובות שהתקבלו לשאלות בנוגע לחלקם בסחר שונות ומגוונות, ונעות בין הסכמה נכנעת לעובדות, ובין הצדקות על חוסר האונים והכחשה גורפת של המתואר ביומן.

תימוכין במחקר בנוגע להיקף רכוש הקורבנות בפונאר ניתן למצוא בדוח⁷⁸ שמסרה עיריית וילנה ב-22 באוקטובר 1942 למושל הגרמני במקום. בדוח ציון, שממקום הרצח בפונאר הובאו למחסן של חומרי הגלם בוילנה (Rohstoffzentrale) בגדים וחפצים שונים במשקל כולל של 6,350 קילוגרמים.

הגביטסקומיסר של וילנה ציין כי העביר לרייכסקומיסריאט בריגה ב-17 בדצמבר 1942, כ-1,200 פריטי זהב, ביניהם 516 טבעות נישואים ועוד כ-150 מטבעות זהב של רובלים ודולרים. גם בדוחות הפעולה של יחידות האיינזאצגרופן קיימת התייחסות לכספים ולרכוש היהודי שנשדד במהלך מעשי הרצח. בדוח של האיינזאצגרופן מה-13 ביולי 1941, בהתייחס לרצח יהודים בוילנה, נאמר: "כ-500 יהודים מחוסלים יום-יום. כ-460,000 רובלים וכן דברי ערך רבים השייכים ליהודים שנעשה בהם 'טיפול מיוחד' הוחרמו בתור רכוש של אויבי הרייך" (ארד, 2001, עמ' 85).

בדוח האיינזאצגרופן מה-26 באוקטובר 1941 נאמר, שיחידת זונדרקומנדו b 7 נטלה 46,600 רובלים שהיו בידי יהודים אחדים שחוסלו בידיה. במשך כל תקופת פעילותה של יחידת איינזאצקומאנדו 8 בשטחים הכבושים של ברית-המועצות היא החרימה 2,019,521 רובלים (ארד, 2001, עמ' 86). מלבד מסמכים המעידים על היקפו הגדול של רכוש הקורבנות בפונאר אין התייחסות במחקר לעובדה כי היורים הליטאים, תושבי המקום והסביבה היו שותפים פעילים במסחר בו – עניין זה לא מתועד במחקר.

רישומיו של סאקוביץ מלמדים על הסיבה להיקף הרכוש הגדול שנשאו עמם הקורבנות לאתר הרצח בפונאר. עולה כי הקורבנות היו בטוחים שהם נשלחים למחנה ריכוז, עבודה או לגטו, לכן הצטיידו בכל מה שניתן לשאת בבגדיהם ובכליהם:

"הליטאים לקחו הרבה חפצי ערך, מאחר וליהודים שהגיעו היו חפצים רבים כיוון שחשבו שהם הולכים לגטו. כשהורו להם לצאת לגטו, הרשו להם לקחת חפצי ערך ובגדים חמים. הליטאים באו לאסוף את הבגדים" (Arad, 2005, p.14).

ב-6 באוגוסט הגיעו כ-300 בני אדם, כולם עם חבילות בידיים, מאחוריהם נסעו עגלות עם מזוודות. הם הלכו לפונאר, "לעבודה" (Arad, 2005, p.14).

⁷⁸ על נתונים נוספים בדבר שוד הרכוש היהודי בליטא, ראו: ארד, 2000, עמ' 85-116.

בדיווח מחודש ספטמבר שוב מדגיש סאקוביץ מדוע הגיעו הקורבנות לפונאר כאשר הם מצוידים ברכוש רב :

"ב-3 בספטמבר 1941 היה עסק נמרץ בבגדי נשים. ב-4 בספטמבר 1941 הליטאים לקחו חפצי ערך רבים, כי לאנשים ש'נשלחו' לגטו נאמר שהם יכולים לקחת אותם כך הביאו את חפצי הערך שלהם, בגדים חמים וכו'. נשים ליטאיות באו בשביל הבגדים" (Arad, 2005, p.28).

הרכוש הרב שנערם בסמוך לבורות הירי הצריך סיוע של שוטרים יהודים שהובאו מגטו ווילנה לאתר הרצח במטרה לרכז ולמיין את רכוש הקורבנות, רישומיו של סאקוביץ מעידים על נוכחות של שוטרים יהודים בפונאר :

"כל יום שלישי המשיכו משאיות לאסוף בגדים, והמשטרה היהודית אספה הרוגים ובגדים, את הטובים לוקחים הגרמנים, והליטאים נשארים עם הגרועים. גם המשטרה היהודית לקחה לוילנה בגדים" (Arad, 2005, p.79).

מתיאוריו של סאקוביץ עולה כי כבר בימים הראשונים למעשי הרצח החלה השתתפות של תושבי הכפר במסחר ברכוש הקורבנות. בתחילה, הייתה זו נחלתם של בודדים :

"ביומים האלה ירו בקבוצת כל אחת מהן מנתה כ-300 איש. קיג'יזיק מצא מקום אצל ורשקי. הוא סוחר בגדים לאחר השעה תשעה בערב, כדי שאף אחד לא יראה אותו. שאלתי אותו אם הוא מוכר תפוח אדמה בשק שסחב על גבו, הוא לא ענה והמשיך ללכת לורשקי" (Arad, 2005, p.15).

"ב-22 באוגוסט, בשעה 11:30 לפנות הצהריים, עבדתי עם אשתי בגינת הסלק. פתאום ראינו את קיג'יזיק רץ בדרך לכיוון הכביש לגרודנו. אמרתי לאשתי שבטח שוב מובילים יהודים קיג'יזיק רץ ל'עבודה' בחליפה חדשה. עקבתי אחריו וראיתי שמובילים כמאה אנשים, ביניהם שבע נשים , אחת מהן צעירה ונאה מאוד. אחרי 20 דקות נשמעו צרורות" (Arad, 2005, p.16).

"מאז ה-22 באוגוסט לוקחים הגרמנים לעצמם את חפצי הערך ומשאירים לליטאים את הבגדים ושאר החפצים. באותו יום, יום שישי, לאחר כמה ימים של מזג אוויר סוער עם רוחות וגשמים, היה מזג אוויר יפה. בארבע אחר הצהריים יצא אוטובוס מספר - 5401 לוילנה. כשעה מאוחר יותר, כתבתי והחבאתי את הכתוב בגינת ביתי. קיג'יזיק חזר עם חבילה על הגב, שממנה ראיתי בגדים. הוא כבר לא מתבייש מאף אחד (Arad, 2005, p.16).

ככל שהתגברו מעשי הרצח, עם הגעתם של אלפים רבים של קורבנות, כך גדל הרכוש שנערם בסמוך לבורות הירי, שמוקמו מרחק של עשרות מטרים מהבתים הקרובים לכפר, ומאות מטרים מהבתים⁷⁹

⁷⁹ ראו : מיקום בתי תושבי הכפר פונאר בהתאם לקרבתם לבורות הירי, מיפוי של אתר הרצח בפונאר המבוסס על תצלומי אוויר, נספח ד, עמ' 99 .

הרחוקים יותר :

"כל רכושם של הנרצחים הוצא מהקרונוות. ערימה ענקית של כריות, מזרונים עגלות ילדים, מזוודות, כלי מטבח, המון שקים עם תפוחי אדמה, בגדים הכול נערם בערמה גדולה" (Arad, 2005, p.75).
 "הנרצחים הותירו בגדים רבים. מאחר וההוצאות להורג התקיימו בשעות הערב, מכירת הבגדים לא התקיימה באותו יום" (Arad, 2005, p.17).

עם הגידול ברכוש הקורבנות התרחב מעגל המעורבים מקרב התושבים המקומיים – הכפר הפך למרכז מסחר תוסס שעסק מדי יום בסחר בבגדי וברכוש הנרצחים :
 "החל מ-ה-14 ביולי (1941) מפשיטים את היהודים מכל הבגדים, והמסחר בבגדים פורח. מדי יום מגיעות עגלות מהכפר גורלה ונעצרות ליד המעבר, מקימים שם מרכז לסחר בבגדים. מכאן מוצאים את הבגדים של הנרצחים בשקים, ומוכרים אותם. המסחר פורח. קונים חליפות במאה רובל, מוצאים בתוכן עוד 500 רובל תפור בפנים. השאוליסים ממלאי תרמילי גב בשעונים, כסף וחפצי ערך. מוכרים הכל, ומחליפים סחורה בסחורה" (Arad, 2005, p.12).

"יום חמישי, 7 באוקטובר. מהבוקר החל מסחר בבגדי הקורבנות שנרצחו אתמול. כולם חיכו לקורבנות נוספים. בשביל הגרמנים 300 יהודים זה 300 אויבי האנושות, בשביל הליטאים 300 יהודים זה 300 זוגות נעליים, מכנסיים ובגדים" (Arad, 2005, p.17).
 ילנה ינקובסקיאה קוקורבה תושבת פונאר (בת 16 בזמן האירועים) מתייחסת בעדותה למסחר שהתרחש בסמוך לביתה בפונאר :

"בגדים מכרו, גם כתרים מזהב, מטבעות עתיקים. מכרו הכל. אני זוכרת שכמיה של רב, לבנה עם פסים שחורים" (פנחסוב, ל. כפתורי, י, 2003).

הממצאים חושפים את זהותם של פעילים מקומיים בולטים שפעלו בשיתוף עם היורים הליטאים. אחד מתושבי פונאר – ינקובסקי היה ממונה על חדר המשמר בכניסה לרציף הרכבת, הצריף שלו מוזכר רבות ברישומיו של סאקוביץ – נקודת ריכוז – מיון והעברת סחורות מחוץ לפונאר – תחנת מעבר דרכה התארגנו הסוחרים לקראת מכירת רכוש הקורבנות בכפרים הסמוכים :

"יום חמישי, 28 בינואר 1943. שלוש מכוניות הגיעו מכיוון הכביש האסטרטגי. האסירים, שהובאו מבית הסוהר, היו רובם גברים, אבל גם כמה נשים, ביניהן יהודיות. הם נראו עייפים מאוד ונורו על ידי ליטאים ושני גרמנים. למחרת מכר ינקובסקי מגפי שברו, כולן במידות גדולות. הוא טען שהמגפיים שלו והן קטנות עליו. אני לא כל-כך מאמין, כי המגפיים היו גדולות ונראו במצב טוב. הסוליות היו חדשות. איך זה שלא היו צרות מדי קודם לכן? אין לי ספק שאלו מגפיים של אחד הקורבנות" (Arad, 2005, p.28).

"כשהמשאיות שהביאו את היהודים חזרו מהיער, החיילים הליטאים שישבו בתוכן התחלקו ביניהם בבגדים. איך היה להם זמן לעשות זאת? ליד הצריפון של הרכבת היו: ינקובסקי, ויסוצקי ואחרים..." בערב הגיע קולאסקיס באופניים עם שק על גבו, נכנס לצריפון וסחר בבגדים".

"שבת, 29 במאי. ב-15:11 בבוקר הגיעה מכונית ראשונה, ובאחת בצהריים הגיעה מכונית שנייה. הנדונים שהיו שם שכבו והליטאים שמרו עליהם עם נשק מוכן לירי. היה יום יפה השמש זרחה והיה חם. למחרת בצריפון דרש ויסוצקי מליגוין הקטן 500 רובל תמורת שלוש כותנות לילה במצב טוב. האיכר הציעה 300 והעסקה לא התבצעה" (Arad, 2005, p.42).

"יש שני סימנים לימי ההוצאות להורג: הבגדים של הנרצחים כבר לא מוצאים לאיכרים בכביש אלא מועברים לינקובסקי" (Arad, 2005, p.37).

בנו של ינקובסקי אדוארד, בן 14 בזמן האירועים, תושאל בנוגע להשתתפותו של אביו בסחר בבגדי הקורבנות. לאחר שאומת עם הכתוב ביומן, התקשה לקבל את דיווחיו של סאקוביץ בעניין מעורבותו של אביו ואמר:

"לא, לא יכול להיות נו זה לא יכול להיות... הוא מניח שהמגפיים של הקורבנות".

כאשר המראיין מציג בפניו אזכורים נוספים של אביו ביומן כשותף פעיל במסחר, אשיב: "דברו פה הרבה על אבא שלי, אני יודע". (פנחסוב, ל. כפתורי, י, 2003).

לא פעם מעניק סאקוביץ תיאורים מפורטים ברישומיו בנוגע לאופי הרכוש כולל תיאור מדויק של צבעי הבגדים, מידות הנעלים ועוד:

"את בגדי הנרצחים קנה רוזניסקי תמורת חמשת אלפים רובל שלווה מסטניה קביאטקובסקה. בגדי הנרצחים שימשו ערבון, גם מעיל של אישה. רוזניסקי הביא אותי לדירתו שבמעבר ליד תחנת הרכבת והראה לי אבן יקרה בצבע כחול כהה, רוזניסקי שאל אותי מה ערכה של האבן וסיפר שמצא אותה בכיס המעיל של הנרצחת. כן הראה לי זוג נעליים מעור שברו, במידה קטנה. כנראה היו שייכות לאיש במידות קטנות. הן היו ללא שרוכים, נקשרו בגומיות ועל הלשונית היה כתוב: "עבודת יד", מה שמוכיח כי לא נעשו בבית חרושת. העקבים היו מגומי. מלבד זה ראיתי שם פרווה שחורה מכוסה בבד אפור, שעון ופריטים נוספים שנשארו בידי הליטאים וגם נעלי לקה של בחורה".

יחידות החיסול הליטאיות שביקשו להדביק את הביקוש הגובר לרכוש הקורבנות בחרו לעיתים קורבנות התואמים את מידת הלוקחות:

"כאשר אחד האיכרים, ואצלב טנקום מסטארי מינדזיץ", שאל האם יהיו עוד חפצים, ענה לו השאוליס: "חכה, אני אבחר יהודייה לפי המידה שלך". האיכר ואשתו נבהלו, ולאחר שהשאוליס נסע משם, ברחו מהמקום. כשחזר השאוליס למקום כעס שלא מצא את האיכרים, אחרי בחר יהודייה שתורה למות עוד לא הגיע, בדיוק במידה המתאימה לאיכרה, הרג אותה ולקח את המעיל שלה" (Arad, 2005, p.40).

עם התגברות פעולות הרצח עולה כי בכפרי האזור התעורר ביקוש רב לבגדי נשים – תושבי הכפרים הסמוכים החלו פוקדים את פונאר במטרה לרכוש בגדי נשים. גם ביקורים של נשים ליטאיות מדווחות ברישומיו של סאקוביץ. חלקן הגיעו רק בשביל לצפות בהנאה בהוצאות להורג, אחרות במטרה לרכוש בגדים:

"ב-11 באוגוסט הגיעו במכונית פרטית שתי "גבירות" ליטאיות משועשעות, בחברת אדון, לטיול. הן באו לראות את ההוצאות להורג וליהנות. אחרי היריות ראיתי אותם חוזרים. לא ראיתי עצב על פניהם" (Arad, 2005, pp 19-18).

בסוף היום יצא מהאתר שאוליס עם רובה, ובדרך התחיל למכור בגדי נשים, מעילים, שמלות ונעליים. אחרוני המעילים, בצבעים כחול וחום, נמכרו ב-120 רובל, בתוספת זוג נעלי חורף" (Arad, 2005, p.28). ב-23 באוגוסט היו שתי קבוצות של יהודים נשים, שכל אחת מהן מורכבת מ-6 נשים או 12 נשים הקבוצה הראשונה – נשים צעירות יהודיות – נורו על ידי ליטאי. קיג'זיק התפאר בהוולונה שהופשטו מעליהם נראה יפה מאוד" (Arad, 2005, pp.20-19).

"ב-3 בספטמבר 1941 היה עסק נמרץ בבגדי נשים. נשים ליטאיות באו בשביל הבגדים" (Arad, 2005 p.28). פריחת הסחר ברכוש הקורבנות יצא את גבולות הכפר ומסחר ברכוש הקורבנות התקיים לעיני כל, בכפרים רבים הסמוכים לפונאר. נוכחותם של סוחרים בולטים שנהגו לפקוד את פונאר מוזכרים ברישומיו של סאקוביץ בשמותיהם ומלמדים על היקף מסחר נרחב שהתקיים באזור מחוז גרודנו, רובם נהגו להתכנס בצריף של שומר המעבר ינקובסקי, שם רוכזו הסחורות, מיונו וחולקו בין הסוחרים – בעיקר בחודשים בהם התבצעו פעולות הירי באופן אינטנסיבי: "ההוצאות להורג מדי יום גרמו לכך שהסוחרים הליטאים ובראשם המתווך קאלוסקי נמצאים במעבר יום ולילה. הם שותים כל הלילה" (Arad, 2005, p.41).

"למחרת בבוקר ישבו הסוחרים עם המתווך קאלוסקי מסקורבוצ'אן וקנו בגדים. אחר כך שרפו את חלקי הביגוד שנותר באתר, והיה ריח חריף של צמר שרוף" (Arad, 2005, p.38). "יום רביעי, 7-באוקטובר. בשעה 8.30 בבוקר הגיעה משאית. הליטאים לקחו בגדים למכור בנובוסילוקי וחזיביץ" (Arad, 2005, p. 40).

"יום חמישי - 4 בנובמבר הצריפון של הרכבת מלא. קולאסקיס שם גם ויסקביץ מחזבייביץ. מסתבר שלשוטרים ששומרים על האתר יש סחורה מוסתרת למכירה. לאחר שעה הגיעו שני שוטרים ופרשו לבנים של נשים וגברים, שמלות ובגדי ילדים, לא יכולתי להישאר זמן רב כי הסתכלו בי בחשדנות" (Arad, 2005, p.42).

ליאונרדה איבנובנה שהתגוררה בכפר חזיביץ (בת 17, בזמן האירועים) מתארת כיצד הגיעו הסוחרים מפונאר עם רכוש רב:

"מפונאר היו מביאים בגדים. עגלות עמוסות בבגדים. הם לא הציעו למי שלא רצה. אי אפשר להציע למי שלא רצה, אז הם היו הולכים לכפרים אחרים".

לשאלה: האם פגשת מישהו שלבש מעיל מפונאר, חליפה מפונאר או נעליים מפונאר?
ענתה:

"כן, בטח. התייחסו אל זה כמו לבגדי יד שניה. הרי אנשים מוסרים בגדים לחנויות יד שנייה, גם אם היו שייכים לאדם שכבר מת. נותנים לניקוי יבש ואז לובשים" (פנחסוב, ל. כפתורי, י, 2003). כשנתיים לאחר שהחלו הרציחות בפונאר מציין סאקוביץ שהכפר הפך למקום מגורים מבוקש: למרות שאנשים בפונאר כבר לא שותים מים מחשש שהם מהולים בדם מדי יום צצים בכפר בתים חדשים ויפים כמו פטריות אחרי הגשם. נראה שכולם עברו לגור ליד הבורות" (Arad, 2005, p.129).

ב. השתתפות תושבי פונאר בהספקת שרותי לוגיסטיקה למבצעי הרצח

מן הממצאים עולה כי בפונאר התקיים קשר ליטאי רחב יותר בין הרוצחים הליטאים לתושבי המקום. תושבי המקום סיפקו ליחידות החיסול הליטאיות שרותי: בישול, כביסה, דואר, הספקת אלקהול וסיוע בתפעול תחנת הרכבת המקומית:
"הקשר עם השאוליסים הדוק ביותר. יש קשר הדוק בפונאר בין עובדי הרכבת הליטאים, לשוטרים הליטאים ולבחורות העובדות בדואר" (Arad, 2005, p.82).

עוזרת המטבח לשעבר, רגי'נה ג'בלונסקה (בת 17 בזמן האירועים) בישלה עבור השומרים ויחידות היורים הליטאיות בפונאר, בעדותה הדגישה:

"היה לנו כיף גדול במטבח. את הקפה והתה בבוקר נתנו רק לשומרים, הם כנראה לא השתתפו בהוצאות להורג ורק שמרו. לארוחת צהרים היו באים כולם. חלק היו לבושים במדים כאלו, בצבע ירוק. שמעתי את השפה הליטאית. הם רצו שנבשל להם תפוחי אדמה. הם אהבו מאוד סלט עם שעועית קצוצה דק ונקניקים שונים. חבל זה דווקא היה מתכון טוב אבל שכחתי אותו. הם אהבו גם סלט וצלי, כל מני דברים" (פנחסוב, ל. כפתורי, י, 2003).

לשאלת המראיין: "היו גם באים אלו שהוציאו להורג?"

ענתה: "אתם יודעים... היום זה כבר לא סוד, אלה היו יחידות ליטאיות".

גיבלונסקה מספרת, כי ההוצאות להורג נמשכו במהלך כל שעות היום, גם בזמן שעבדה במטבח

וכי הייתה מודעת לעובדה שהיא מבשלת לרוצחים:

"אנחנו לא בישלנו, רק עזרנו, הטבח בישל. אם לא אנחנו, אז מישהו אחר היה עובד שם... נו איך עזרתי..."

אולי במידה מסוימת, כמובן שעזרנו. אבל לא עזרנו מרצוננו החופשי" (פנחסוב, ל. כפתורי, י, 2003).

מן הממצאים בולט השימוש המופרז שעשו היורים הליטאים באלכוהול. עולה כי היו שתויים במהלך שעות היום והלילה, כולל במהלך פעולות הרצח. קמזורה אנטנאס שנמנה על כוחות העזר הליטאים שפעלו בפונאר בחודש הראשון לפעולות הרצח, ציין בעדותו לוועדת החקירה הרוסית בפונאר כי הוא וחבריו לפלוגה זכו לקבל משקאות אלכוהולים בזמן פעולות הירי:

"במהלך ההוצאה להורג ניתנה וודקה לחיילים היורים. היריות נמשכו עד ארוחת הערב, ולאחר מכן כל הפלוגה הלכה לצריף לאכול ארוחת ערב. אחרי ארוחת הערב, כולנו, החיילים של הפלוגה השלישית, נסענו שוב לגטו והמשיכה להביא טורים של אנשים להורג.⁸⁰

סאקוביץ מדווח כי בהפסקות שבין פעולות הירי נערכו מסיבות שתייה בהשתתפות הרוצחים ותושבי הכפר הצעירים:

"אחרי היריות השאוליסטים הרוצחים מבליים בכפר, שותים ורוקדים עד שלוש לפנות בוקר. בני

הנוער בפונאר המחפשים מקום לבלות מצטרפים לרוצחים" (Arad, 2005, p.35).

עדויות של יאדוויגה אחת הנערות המקומיות, (בת 14 בזמן האירועים) שנהגה לבלות עם הרוצחים הליטאים בפונאר, במסיבות שתיה וריקודים אל תוך הלילה, מתארת מציאות דומה. היא מספרת כיצד בנות הכפר נהגו לבלות בלילות עם הרוצחים השיכורים:

"הבחורות רקדו איתם. צחקו".

לשאלה באיזה מצב רוח הם היו? ענתה: "שיכורים. תמיד שיכורים. שדונים שיכורים". "שמחים. ברור ששמחו" (פנחסוב, ל. כפתורי, י, 2003).

את האספקה השוטפת של משקאות אלכוהולים סיפקו תושבי הכפר והסביבה – סחר חליפין – אלכוהול תמורת רכוש הקורבנות:

"מספרים שאיכר אחד בא עם וודקה תוצרת בית (סמוגון) והציע לליטאים להחליף אותה בבגדי יהודים.

עבור הבקבוק נתנו לו שק מלא, שהיה כבד מאוד האיכר הסקרן ביקש לדעת במה זכה, וכשהגיע ליער

הקרוב פתח את השק ומצא מתחת לבגדים יהודי מת. הוא הסתיר אותו בין השיחים והליטאים שמכרו לו את הבגדים אמרו לו להסתלק משם במהירות. איכרים שעברו במקום וראו שהאיכר מסתיר משהו, ניגשו ומצאו את גופת היהודי" (Arad, 2005, p.37).

אנטון, תושב פונאר (שם משפחה לא מוזכר, בן 17 בזמן האירועים) מתייחס בעדותו לסחר באלכוהול:

⁸⁰ עדותו של קוזלובסקי לוועדת החקירה הרוסית בפונאר על האירועים בפונאר, ראו:

Special report of the 8th Department of the 4th office of NKGB USSR on atrocities in Ponar Russian State Military Archive, Fund 100, List 11. File 5. Pages 29–39. Original. Typescript. Lakovlev, 2008, p.58

"הביאו את הבגדים למכור לשובים מסביב. החליפו תמורת אלכוהול והיו שותים".

בהמשך עדותו הוא מוסר כי היורים הליטאים היו שיכורים בזמן פעולות הירי:

"זה הרי גם פשע. זה גם פשע. זה אסור. להחליף לאלכוהול למשל. היורים הם היו שיכורים

כשרצחו. שיכורים. לא היו פיכחים לרגע. הם היו שיכורים וככה עשו את הדברים. אם היו פיכחים...

לא יודע, אולי לא היו עושים את זה" (פנחסוב, ל. כפתורי, י, 2003).

עדותה של הילדה יהודית טרויאק שנחלצה מאחד הבורות בפונאר, מלמדת על מצב היורים

הליטאים במהלך הירי מזווית מבטו של הקורבן ומעידה כי היו שתוויים במהלך פעולות הרצח:

"שכבתי עוצרת נשימתי. הקשבתי לכל רחש. בתוך הקבר נשמעו עוד אנחות, גניחות חרישיות

וחרחורי גסיסה. מלמעלה בקע צחוקם השיכור של הליטאים" (קורצ'אק, 1946, עמ' ס-סח).

ג. ניתוח הממצאים

ממצאי המחקר מלמדים על מעברים נרחבים של משתתפים, שאינם שייכים לקבוצת המבצעים והקורבנות, אל עבר נקיטת עמדות אקטיביות לצד התלינים. הדינמיקה החברתית שהתחוללה בכפר פונאר ובסביבתו הובילה על ציר הזמן להתגברות תנועת "העומדים מן הצד" מן הספקטרום הפסיבי, המסמל חוסר מעש מוחלט והשלמה עם מדיניות המבצעים, אל הזירה הפעילה בתהליך הרצח. מעברים לעמדות אקטיביות מלמדים על ביצוע בפועל של היבטים שונים של תהליך ההשמדה. מערכת יחסים בין שותפים למבצעים התקיימה בפונאר ובמידות שונות של מעורבות, תוך השפעה עקיפה וישירה על תהליך הרצח. כמה מסקנות עולות מניתוח הממצאים:

ראשית, קרבתו של הכפר פונאר והכפרים הסובבים לאתר ההשמדה, למסילת הרכבת במקום ולכביש הראשי לגרודנו (Grodnó)⁸¹ חשף חלקים נרחבים מהאוכלוסייה המקומית לנעשה במקום. תושבי הכפר פונאר ותושבי הכפרים והעיירות במחוז גרודנו שמשתרע על שטח של 25,000 קמ"ר היו מודעים היטב למתרחש. הקורבנות הובלו בשיירות ארוכות לעייני כל, ברגל, במשאיות ובקרונות משא. הדי הירי הארוכים שנמשכו עד שעות הלילה המאוחרות במהלך כשנתיים ימיים, ועשן שריפת הגופות הסמיך שהתפשט למרחקים, לא הותירו ספק באשר למתרחש במקום – הרצח ההמוני לא נעשה בשום פנים ואופן בסתר.

שנית, תיאוריו הנרחבים של סאקוביץ ועדויותיהם של תושבי פונאר על אודות גזל הרכוש היהודי חושפים את ממדיו והשפעתו על מנגנון הרצח.

מן הממצאים עולה כי המניע הבולט לרצח היה הרצון של יחידות החיסול הליטאיות לזכות ברכוש הקורבנות. הניסיון של יחידות החיסול הליטאיות להדביק את הביקוש הרב של תושבי פונאר והסביבה לרכוש הקורבנות, הגביר את המוטיבציה מצדם בביצוע פעולות הירי. דיווחים רבים מתעדים את הנחישות של חוליות הציד הליטאיות בלכידת הנמלטים. כל נמלט היה עבורם אובייקט הנושא על גופו ובכליו רכוש שניתן להתעשר על חשבונם. החל מבגדים, נעלים, כסף ותכשיטים שהוסתרו בבגדים ועד לשוד שיני הזהב של הקורבנות – מוטיבציה זו היוותה גורם מכריע בהאצת תהליך הרצח. בבסיס שיתוף הפעולה של תושבי הכפר והסביבה עמד מניע דומה – הפקת רווחים מאתר הירי.

⁸¹ גרודנו הוא אחד מששת מחוזות בלארוס. שוכן במערב המדינה ובירתו העיר גרודנו. המחוז משתרע על פני שטח של 25,127 קמ"ר, שהם 12% משטח בלארוס. המחוז גובל בצפונה בליטא ובמחוז ויטבסק במזרחו במחוז מינסק בדרומו במחוז ברסט ובמערבו בפולין.

השפעתם העקיפה על מנגנון הרצח ניכרת. ככל שהתגברו מעשי הרצח בפונאר כך הניב אתר ההשמדה רווחים גדולים יותר ומעגל השותפים שנטלו חלק בסחר ברכוש הקורבנות הלך והתרחב. בתחילה היו אלה רק בודדים מתושבי המקום שעסקו במלאכה ובחשאי. בהמשך, עם התגברות מעשי הרצח והגידול ברכוש, מספר השותפים מקרב תושבי הכפר גדל באופן ניכר. התושבים מתארים כיצד נהנו מהרציחות שהתרחשו בסמוך אליהם. כיצד המתונו מדי יום לקורבנות נוספים.

הרצון למקסם את הפקת הרווחים מאתר הירי הובילה לאספקת אלכוהול לרוצחים בתמורה לרכוש הנרצחים. יחידות החיסול הליטאיות נהגו להרבות בשתיית אלכוהול גם במהלך פעולות הירי, את האספקה השוטפת של משקאות אלכוהולים דאגו למלא תושבי פונאר, כך הפכה מעורבותם בנקיטת עמדות אקטיביות לצד המבצעים למשמעותית יותר.

שלישית, מלבד תושבי פונאר היו שותפים למסחר ברכוש הקורבנות רבים מתושבי הכפרים והעיירות בסביבת פונאר, דבר המלמד על היקפו הנרחב. הכפרים המוזכרים ברישומיו של סאקוביץ ובעדויות תושבי פונאר שלקחו חלק פעיל בסחר, הם: נובוסילוקי, חיזייביץ, סקורבוציאן, דגין, ובצ'יבייצ'ה, צ'ארנה, קריניצה. יש להניח כי כפרים וישובים נוספים שלא הוזכרו ממחוז גורדו, היו שותפים גם הם, וזאת לנוכח קרבתו של המקום לדרכים המרכזיות במחוז ולקשרי הרכבת שאפשרו לסוחרים המקומיים לנהל רשת תפוצה רחבה.

בעקבות הסחר הפורה הפך המקום במהלך שנות ההשמדה לאתר עליה לרגל. נשים מכפרי הסביבה נהגו לפקוד את אתר הירי באופן תדיר – בגדי הקורבנות, בעיקר בגדי נשים הפכו למצרך מבוקש. ביקורים של נשות האליטה הליטאיות שהגיעו לצפות מקרוב בפעולות הירי מתועדות. למרות היותו של המקום אתר ירי – "בית מטבחים" שעסק ברצח מזוויע של עשרות אלפים, ביניהם: נשים ילדים וטף וכל זאת מדי יום וליל, הפך הכפר למקום מגורים מבוקש, לאתר בילוי ואוכלוסייתו גדלה עם התגברות מעשי הרצח.

רביעית, עד לחשיפת יומנו של סאקוביץ קשה היה להצביע על היקף השתתפותם וחלקם של ליטאים במערך הביצועי של פעולות ההשמדה בתוך מתחם הבורות המצומצם והשמור. מעמדם התקבע כמסייעים ליורים הגרמנים מקרב יחידות הביצוע: א"ק 9 ו א"ק 3. יומנו של סאקוביץ מוכיח אחרת – בפונאר הגרמנים סיפקו את הכלים והניהול למערך ההשמדה ואילו הליטאים את הביצוע בפועל. זהות היורים נחשפת בדיווחיו באופן מלא. היקף השתתפותם מפורט במהלך מאות ימים ולילות של ירי. תנועתם אל עבר נקיטת עמדות אקטיביות בביצוע פעולות הרצח לצד המבצעים הגרמנים, החלה שבועת ספורים לאחר הכיבוש הגרמני – היורים הליטאים היו הראשונים שהחלו בביצוע המעבר מרצח סלקטיבי של גברים בלבד, לרצח המוני/השמדה טוטלית של נשים, ילדים וטף, עוד בטרם החלה

התפתחות דומה בשטחי כיבוש אחרים.

על פי הידוע במחקר, בשלב ראשוני זה של ביצוע הפתרון הסופי לא מתועדת תוכנית ביצוע נאצית למעבר לטבח כללי בכל האוכלוסייה היהודית בשטחים שייכבשו – הפקודות שהונפקו למפקדי האיינזאצגרופן בתחילת ביצוע מבצע ברברוסה משקפות עובדה זו, בתוך כך הממצאים מחזקים את ההנחה הקיימת במחקר בנוגע להשפעת התנהגותו של "הצד השלישי" על מהלך התרחשותו של אירוע השמדת העם ועל הצלחת יישומו בפועל – שיתוף פעולה בהיקפים נרחבים מוביל להאצת קצב היישום של תהליך ההרג, במידה והמבצעים סבורים שהאוכלוסייה הכללית, שאינה מבצעת/לא קורבן תומכת במדיניותם. השפעתם של היורים הליטאים בפונאר על קצב ההשמדה ועל מספר הקורבנות ניכר ובולט, הן בישום האינטנסיבי של פעולות הירי, והן בנחישותם בציד נמלטים ומספק עוגן נוסף להנחה זו. ההבנה כי הרצח ההמוני מגדיל באופן ניכר את כמות הרכוש שבו ניתן לסחור ולהפיק באמצעותו רווחים היוותה עבור היורים הליטאים גורם מאיץ – קצב השמדה גבוה – תחלופה מהירה של קורבנות – מעבר של רכוש רב יותר לאתר הירי.

המפגש הייחודי⁸² בין כוונת הגרמנים לרצוח יהודים הנכונות העצומה לשיתוף פעולה מצד חלקים באוכלוסייה הליטאית הוביל למיגור של כ- 97 אחוז מקהילה היהודית. השמדה כמעט מוחלטת שכזו, שבוצעה במהירות וביעילות, הייתה אפשרית לא רק משום שיישום הפתרון הסופי החל מיד לאחר פלישת הצבא הגרמני לליטא⁸³, אלא בעיקר לנוכח המעורבות האינטנסיבית של האוכלוסייה המקומית ברצח היהודים – שילוב קטלני של מוטיבציה ליטאית – ארגון ופיקוח גרמני. נקודת הזמן בו החלה ההשמדה ההמונית התרחשה כאשר הנאצים תכננו פתרון טריטוריאלי לבעיית היהודים. קצב ההשמדה של יחידות האיינזאצגרופן בשיתוף האוכלוסייה המקומית בליטא, הוכיח כי רצח העם היהודי אכן אפשרי

⁸² פורת טוענת כי הרצון הליטאי לנקום ביהודים שלדעתם חולקים אחריות לכיבוש הסובייטי הטראומטי והברוטאלי, היווה גורם מכריע בתחילת ביצוע ההרג ההמוני בליטא. המוטיבציה הרגשית בקרב הלאומנים הליטאים לרצוח יהודים סיפקה לגרמנים את המעבר מהתיאוריה לפרקטיקה של רצח. ראו: Porat, 1994, pp. 162-161.

⁸³ דיקמן (Dieckmann) מציין, שאחד הגורמים העיקריים לרצח המיידני של יהודי ליטא היה החשש של הממשל הגרמני ממחסור במזון, שנבע מההתפתחויות הבלתי צפויות במלחמה נגד ברית המועצות. זה, יחד עם האנטישמיות ועם מדיניות הביטחון הנאצית שראתה באוכלוסייה היהודית כשלעצמה סכנה לייצוב האזור הערפי של החזית, הביאו להקצנת המדיניות האנטי יהודית ולמעשי הרצח המידיים וההמוניים. דיקמן, 2000, ע"מ 304-305.

כ"פתרון סופי" לשאלת היהודים.⁸⁴

להצלחה ברתימת קטגוריית "הצד השלישי" בליטא לצד המבצעים הייתה השלכה על התפתחויות נוספות והיא סיפקה לקחים ליישום פעולות הרצח בשטחי כיבוש נוספים. בסוף יולי 1941, החל הפיקוד הגרמני בהקמת עשרים גדודי משטרה ליטאים נוספים, כ- 8,400 גברים, כולם מתנדבים. חלק מהגדודים נשלחו לביילורוסיה ופולין, שם ביצעו הריגה בשורה של עיירות וגטאות, כולל במחנות ההשמדה בטרבלינקה ומיידנק, ואף השתתפו בחיסול גטו ורשה במהלך שנת 1943.

הרחבת השימוש בכוחות עזר מקומיים מתועדת במסמכי הנחיות שנשלחו מברלין לשטחי הכיבוש במזרח. ב-25 ביולי 1941, נשלחה פקודת מטעם רייכספיהרר-SS של המשטרה הגרמנית עבור משרד הפנים על משימות המשטרה בשטחים הכבושים בדבר הנחיות להקמת כוחות עזר נוספים מהאוכלוסייה המקומית במדינות בלטיות נוספות:

"הבעיות עמן מתמודדת המשטרה באזורי המזרח הכבושים, לא יכולות להיות מבוצעים אך ורק על ידי יחידות המשטרה והאס אס, גם לא אלו שכבר בפעולה, וגם לא אלה שעדיין צריך להוציאם לפועל. מכאן ההכרח ליצור כוחות ביטחון נוספים מהחלק המתאים באוכלוסיית האזורים כבושים, מה שכבר קרה בחלקו עם קבוצות המשימה של משטרת הביטחון. יחידות אבטחה אלו צריכות להיווצר קודם כל מהן אוקראינים, תושבי המדינות הבלטיות וביילורוסים הם צריכים להיות נבחרים מבין הגברים שעדיין זמינים במקום ובין שאינם קומוניסטים שבויי מלחמה".⁸⁵

ב-31 ליולי 1941 נשלחו הוראות מפורטות יותר על אופן הקמת יחידות העזר מתוך האוכלוסיות המקומיות בשטחים כבושים נוספים:

"ביחס ל: "כוחות הביטחון" בשטחים המזרחיים שנכבשו לאחרונה. ובהמשך לפקודה מיום ה-25 ביולי 1941, אני מורה על הדברים הבאים: "היחידות ייקראו "קבוצות אבטחה", קבוצות האבטחה צריכות ללבוש את המדים שקיבלו במהלך שירותם בצבא הרוסי או במהלך שירותם הצבאי הקודם. על סרט הזרוע על שרוולם יש לציין את המילה "שוצמן", (ייעוד) בעתיד הקרוב הם יכולים להיות חמושים רק באלות גומי ועץ. את יחידות האבטחה שכבר דורשות נשק כדי למלא את משימותיהן,

⁸⁴ בנוגע לשיתוף הפעולה הגרמני ליטאי בביצוע בפועל של פעולות הרצח מציין דיקמן:

"במעשי טבח שאכזריותם עולה על כל דמיון, המשטרה הליטאית הופעלה על ידי ממשל הכיבוש הגרמני כבר בימים הראשונים למלחמה". שם, עמ' 276.

⁸⁵ ראו: פקודת רייכספיהרר-SS של המשטרה הגרמנית עבור משרד הפנים על משימות המשטרה בשטחים הכבושים מיום ה-25 ביולי 1941:

Russian State Military Archive. Fund 1323-k, List 1. File 50. Page 10. Copy. Typescript.

Translated from German.

יש לבדוק ביסודיות. רק אקדחי יד או רובים יכולים להיות להם כנשק".⁸⁶

כארבעה חודשים לאחר שהחלו פעולות הרצח בפונאר התייחס שטלקר (Stahlecker) שעמד בראש איינזצגרופה-A, לעניין שיתוף הפעולה בין האוכלוסייה המקומית ויחידות האיינזצגרופן במדינות הבלטיות. בדוח פעולה מסכם התייחס שטלקר להצלחה ביישום פעולות ההשמדה בשיתוף יחידות העזר המקומיות, יתרה מזאת שטלקר אף מציין כי היוזמה לביצוע פעולות הרצח ההמוניות היתה של אוכלוסיות המקומיות במדינות הבלטיות מבלי שהגרמנים דחפו לכך:

"בהסתמך על השיקול שאוכלוסיית המדינות הבלטיות סבלה קשות ביותר משלטון הבולשביזם והיהדות, שעה שהן שולבו בבית המועצות, היה צפוי כי לאחר השחרור משלטון זה הם עצמם ימחקו במידה רבה את האויב שנותר מאחור לאחר נסיגת הצבא האדום. משימתה של משטרת הביטחון הייתה לכוון את התנועות האלה לניקוי עצמי ולהכוונתן אל הערוצים הנכונים כדי להשיג את מטרת הטיהור הזה במהירות האפשרית. לא פחות חשוב היה לקבוע כעובדות בלתי ניתנות לערעור ולעתים לעתיד, שהאוכלוסייה המשוחררת עצמה נקטה ביוזמתה באמצעים חריפים ביותר כנגד האויב הבולשביקים והיהודי מבלי שניתן להכיר שהייתה כאן כוונה של גורמים גרמנים. כאשר שולבו הכוחות הליטאים והלטביים ליחידות הביצועיות (יחידות איינזצגרופן), הראשונים שנבחרו היו אלה שהרגו את בני משפחתם או הוריהם או גורשו לרוסיה".⁸⁷

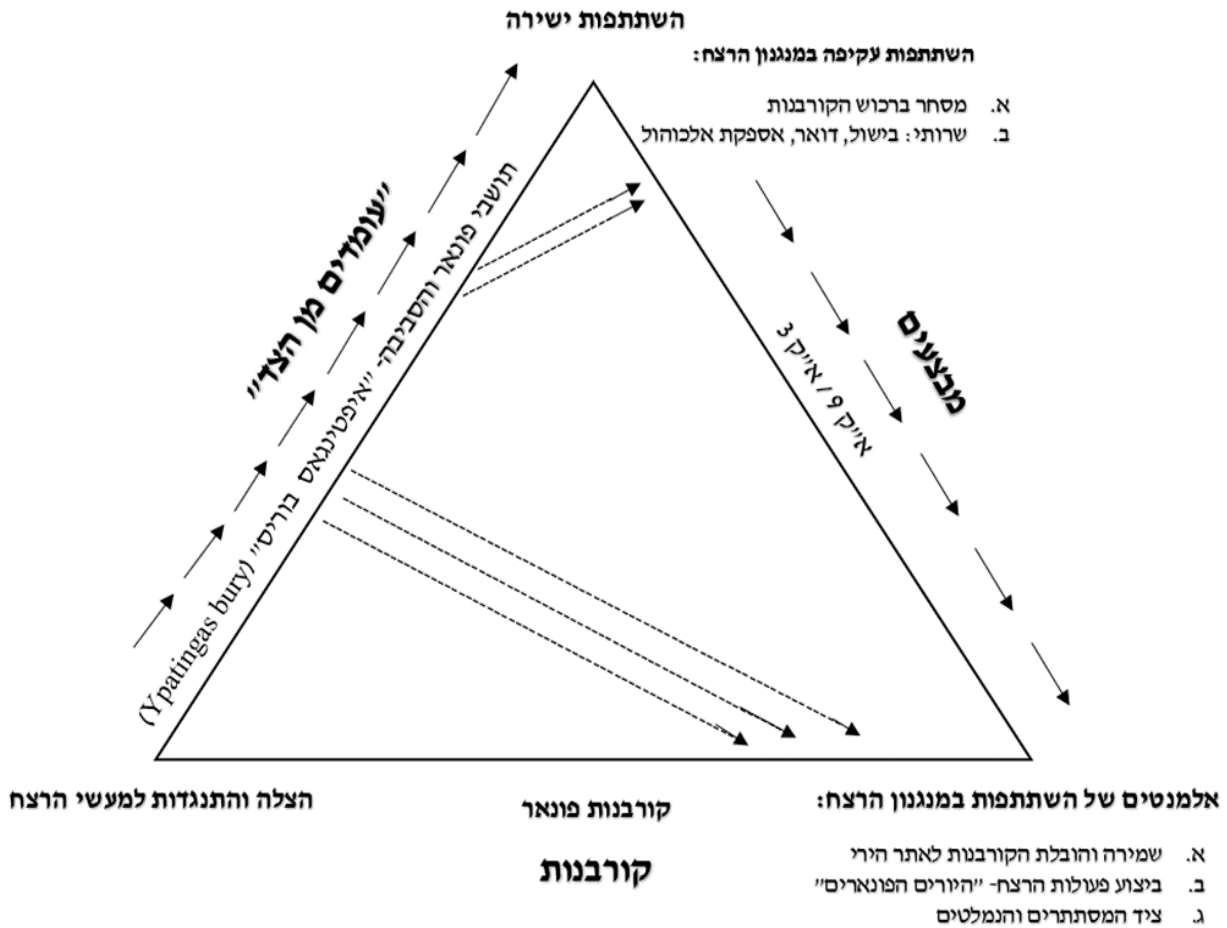
⁸⁶ ראו: פקודת רייכספוהרר-SS של המשטרה הגרמנית עבור משרד הפנים על הקמת יחידות ביטחון מיום ה-31 ביולי 1941:

Russian State Military Archive. Fund 1323-k. List 1. File 50. Pages 11-12 Copy. Typescript.

⁸⁷ קטעים מתוך דוח מסכם של איינזצגרופה A, ארכיון יד ושם, L-180, מצוטט מתוך: יצחק ארד, ישראל גוטמן ואברהם מרגליות 20 (עורכים), **השוואה בתיעוד: מבחר תעודות על חורבן יהודי גרמניה ואוסטריה, פולין וברית-המועצות**, יד ושם, ירושלים תשל"ח, עמ' 311

ממצאי מקרה פונאר כפי שמתקפים במודל הכוכבים⁸⁸ (Constellation)

"קבוצת כוכבים: מבצעים, קורבנות, "עומדים מן הצד"

⁸⁸ ראו: Cole. Ehrenreich, 2005

אחרית דבר

מקרה פונאר והתיעוד החריג לו זכה, מאפשר לחוקר להביט באופן בלתי אמצעי אל תוך לוע מנגנון הרצח, במקום ובמהלך התרחשותו. זהו מבט אל תהום הגיהנום, אך גם מבט על המתרחש על קצהו. הממצאים העולים מהמקורות שנבחנו, בראש ובראשונה מיומנו של סאקוביץ, מלמדים על מעורבות כמעט קולקטיבית של אוכלוסייה מקומית, שלכאורה אינה משתייכת לקבוצת הקורבן או התליין בהיבטים שונים של מעשי הרצח. התנהגות תושבי פונאר והסביבה בשנות ההשמדה ממחישה תנועה נרחבת של משתתפים מעמדת ה"עומדים מהצד", אל עבר נקיטת עמדה אקטיבית לצד המבצעים. תנועתם, כפי שהוצגה במודל המשולש, אל עבר הקודקוד העליון המציין "השתתפות ישירה" – הגבול אותו חוצים המשתתפים הבלתי מעורבים מקרב האוכלוסייה הכללית, שאינם קורבן אל הספקטרום הפעיל בתהליך הרצח – מבטלת בפועל את קטגוריית "העומדים מן הצד" ויוצרת ישות אחת של מבצעים המורכבת משתי תת – קבוצות משלימות – מבצעים/שותפים, הניצבים אל מול הקורבנות. כמה מסקנות עולות מניתוח מקרה זה:

ראשית, מעבר למניע אנטישמי קלאסי ולזהותם של היהודים כחלק מהמנגנון הקומוניסטי, עמד בבסיס שיתוף הפעולה של האוכלוסייה המקומית בפונאר הרצון לזכות ברכוש היהודי. נראה כי המוטיבציה להעשרה אישית על חשבון הקורבנות היהודים מילא תפקיד חזק יותר בסביבה הכפרית, הן בגלל הקירבה של אתר ההשמדה לבתי התושבים בכפר והן בגלל קשרי הרכבת והכביש ש אליהם הועברו הקורבנות. לשוד זה של הרכוש היו מאפיינים ייחודיים, שונים מאלה שאפיינו את הרצח בארצות הכבושות האחרות. שוני זה מקורו בתנאים הכלליים ששררו באזור זה. רצח היהודים בפונאר, כמו גם בשטחים כבושים נוספים של ברית המועצות, התבצע בבורות הירי, בשטחים פתוחים שבקרבת מקומות מגורים ולא במחנות השמדה סגורים ומרוחקים. דברי הערך והרכוש של הקורבנות נותרו בסמוך לשטחי ההריגה. מציאות זו הובילה למעורבות גדולה של יחידות האינזנצרגרופן ויחידות המשטרה המקומיות בשוד הרכוש היהודי ובמסחר שנערך בו עם האוכלוסייה המקומית.

שנית, מקרה פונאר ממחיש עד כמה הגבול בין קטגוריית "העומדים מן הצד" וקטגוריית המבצעים מטושטש. המעבר/ הזליגה מהפוזיציה הפסיבית לאקטיבית הינו דינמי ומכסה ספקטרום רחב של רמות מעורבות. תנועת "העומדים מן הצד" אל עבר המרחב של מעורבות ממשית בתהליך ההרג, החלה כבר בימים הראשונים להוצאות להורג, במהלך חודש יולי 1941 והתגברה עם המשך מעשי ההרג. התנדבותם של היורים הליטאים מקרב יחידת ה"איפטינגאס בוריאיי" (Ypatingas bury) עם תחילתו של הכיבוש הנאצי בליטא, ליחידות הביצוע הגרמניות בפונאר (א"ק 9 ו א"ק 3), מלמדת

על מעבר מהיר של משתתפים שאינם משתייכים לקבוצת הקורבנות או המבצעים, מקטגורית "העומדים מהצד" אל עבר הספקטרום של אלמנטים המבטאים השתתפות ישירה במנגנון הרצח לצד המבצעים הגרמנים.

ההשתתפות העקיפה של "העומדים מן הצד" – תושבי הכפר פונאר באלמנטים עקיפים של מנגנון הרצח הייתה הדרגתית – ככל שאתר ההרג בפונאר הניב רווחים גדולים יותר לתושבי המקום והסביבה, תנועת הזרימה של "העומדים מן הצד" לעבר הספקטרום של השתתפות עקיפה במעשי הרצח התגברה. תחילתה בהספקת עבודה בשירות הנאצים ויחידות החיסול הליטאיות במגוון תחומים, דוגמת: תפעול מסוף הרכבת במקום, שמירה, בישול, אספקת אלכוהול והמשכו במסחר בקורבנות. הגידול ברווחים הכלכליים הרחיב את מעגל המשתתפים/המעורבים ויצא את גבולות הכפר. כל זאת הוביל לגידול ניכר באוכלוסיית המקום ולמוקד משיכה לתושבי הסביבה. העובדה כי הכפר פונאר הפך למקום מגורים מבוקש במהלך שנות ההשמדה, כאשר בפועל מתנהל במקום בית מטבחים אנושי מלמדת – התנהגותם של "העומדים מן הצד" בפונאר – עצם נוכחותם בסמוך לבורות הירי תוך ניהול חיי שיגרה, יצרו עבור התלינים מסגרת המאפשרת נורמליזציה לפעולות ההשמדה, דבר החיוני למימוש/הצלחתו של אירוע השמדה המוני.

שלישית, המוטיבציה להתעשרות אישית על חשבון הקורבנות היהודים מילא תפקיד מרכזי ביישום פעולות הירי. הממצאים מצביעים על שוד הרכוש היהודי וממדיו כמניע מרכזי להאצת פעולות הרצח מצד יחידות החיסול הליטאיות. אמנם, עניין שיתוף הפעולה של האוכלוסייה המקומית בליטא במעשי הרצח הינה עובדה ידועה במחקר ההיסטורי, אולם, עד לחשיפת יומנו של סאקוביץ קשה היה להעריך את היקף השתתפותם הישירה במנגנון הרצח, כמו גם את המניע הבולט לשיתוף הפעולה. השתתפותם בכל תהליך ההשמדה היה מרכזי. תחילתו בהובלת הקורבנות לאתר הירי, המשכו בשמירה על הקורבנות ובביצוע פעולות הרצח וסופו בצייד הנמלטים. הגרמנים עסקו בעיקר: בתכנון, פיקוח ובמנהלה. נוסף על זאת, אין התייחסות במחקר לעובדה כי הרוצחים הליטאים היו שותפים פעילים במסחר ברכוש הקורבנות, לפחות לא בהיקפים שחשפו הממצאים.

רביעית, מעברים בין הקטגוריות שהתרחשו בפונאר הינם חד כיוונים – לכיוון זירת הפעולה של המבצעים בלבד. מעבר מקטגורית "העומדים מן הצד" לעבר סיוע לקורבנות/ פעולות התנגדות למעשי הרצח לא מתועדת בפונאר. הממצאים שנבחנו אינם מצביעים על כל תנועה/ זליגה לעבר הקודקוד השמאלי של מודל המשולש – "הצלה והתנגדות למעשי הרצח". במהלך מאות ימים ולילות של דיווחים מפורטים על אודות המתרחש באתר הירי ובסביבתו לא מתקבלת אף לא ידיעה אחת המלמדת על ניסיון עזרה/

הצלת קורבנות, גם לא ניסיונות לפגוע במנגנון הרצח/ להאט את תהליך ההשמדה. בנוסף, לא בנמצא כל מעשי חמלה או חסד כלפי הנמלטים מצד יחידות החיסול הליטאיות – כל נמלט שנתפס נורה במקום.

לסיכום, תרומתו של ניתוח מקרה זה בייחס לתופעת "העומדים מן הצד" במהלך אירועי השואה הינו בשני היבטים: האחד, הממצאים מחלישים את הנרטיב שהתקבעה בייחס לפוזיציה הפסיבית שאפינה את קטגוריית "הצד השלישי" ומסייעים בהרחבת התיקוף המחקרי המתגבש בייחס למעברים נרחבים של משתתפים מקטגוריה זו, לעבר נקיטת עמדות אקטיביות לצד "התלינים". הרחבת תיקוף המחקר מתבססת על הוספת מקרה בזירה הבלטית – ליטא, ובבחינה בנקודת היישום של מנגנון הרצח – אתר ירי המוני – פונאר.

מקרי הבוחן שנבחנו במהלך השנים האחרונות אמנם מבססים את התפנית המחקרית בייחס למשתתפים באירועי השואה, ברם, המחקרים שהוצגו בעניין זה מוגבלים ליחסי הגומלין המתרחשים בין מבצעים, שותפים וקורבנות בספקטרום נרחב יותר של אירוע הג'ינוסייד, בזירה המצויה במעגל החיצוני לזירת הרצח ולא במוקד התרחשותו, תוך הצגת היחס המספרי המוכר – רוב פסיבי ומיעוט אקטיבי. הממצאים העולים ממחקר זה מאפשרים לענות על החוסר המחקרי. חשיבותם בביסוס ההנחה הקושרת בין התנהגות האוכלוסייה הכללית להצלחת מנגנון ההשמדה, דבר שלא הומחש אמפירית עד כה במעגל הפנימי של זירת הרצח. רתימת קטגוריית "העומדים מן הצד" לצד המבצעים עם תחילתו של ביצוע הפתרון הסופי, מומחשת בפונאר ומלמדת – רמת מוטיבציה גבוהה של משתתפים לצד מבצעים חיונית למימוש תהליך זה, ומכאן שהצלחתו תלויה במידה רבה בהתנהגותם.

שנית, מקרה פונאר, מוסיף תימוכין להנחה הקיימת במחקר – ההשמדה ההמונית של יהודי ליטא נבעה ממעין סימביוזה בין הליטאים לכובשים הגרמנים, כאשר הראשונים מספקים את המוטיבציה והכלים לביצוע יעיל ומהיר של פעולות הרצח, והאחרונים מספקים את הפיקוח הניהול והארגון. האפשרות לפתרון מידי וקיצוני יותר של הבעיה היהודית התגבשה לכדי מעשה בליטא, לפני שהתרחשה התפתחות דומה בשאר השטחים הסובייטיים הכבושים. קצב ההשמדה של יחידות האינזנצגרופן בשיתוף האוכלוסייה המקומית, הוכיח כי רצח העם היהודי אכן אפשרי כ"פתרון סופי" לשאלת היהודים. המפגש הייחודי בין כוונת הגרמנים לרצוח יהודים והאנטישמיות העזה של האוכלוסייה הליטאית הוביל למיגור כמעט מוחלט של יהודי ליטא. שיתוף פעולה ליטאי נרחב בישום תהליך הרצח בפועל בפונאר על כל היבטיו, מבטא סימביוזה זו ומחזק את ההנחה כי הליטאים היו גורם מדרבן ומאיץ במעבר מרצח סלקטיבי להמוני – המבצעים בפועל בפתחו של השלב הראשון ביישום "הפתרון הסופי" לעם היהודי.

להצלחה בשיתוף הפעולה בין "עומדים מן הצד" לתלינים ביישום ההשמדה ההמונית בליטא היו השלכות על המשך פעולות הרצח. מעברים אל עבר עמדות אקטיביות לצד מבצעים התרחשו בחברות ובזירות

נוספות שהתקיימו בסמוך לשטחי ההשמדה. העובדה כי נעשה שימוש נרחב יותר במשתפי פעולה בשטחי כיבוש נאצים נוספים – מלמדת על האופן בו משפיעה קטגורית הצד השלישי על הצלחת יישומו של אירוע רצח עם.

לסיום אביא את דבריו של חוקר הספרות והמשורר הליטאי תומס ונסלובה :
 "יהיו שיאמרו: היהודים נרצחו לא בידי ליטאים אלא בידי אספסוף שאינו קשור בדרך כלשהי לעם הליטאי (או טוב יותר: בידי 'לאומנים בורגנים'). אני עצמי טענתי כך מפעם לפעם. אולם אין זו האמת. אם אדם רואה באומה ישות רחבה וכוללת – והניסיון הישיר מוכיח שנקודת מבט זו היא בעלת התוקף וההוגנת בעולם המוסרי – כל בני האומה, אנשים הגונים וכן פושעים, הם חלק מישות זו. אין זה מן הראוי להטיל את האשמה על אומה אחרת. הם יתמודדו בעצמם עם אשמתם. עלינו להתמודד עם אשמתנו שלנו ולהכות על חטאינו. זוהי המשמעות הבסיסית של השתייכות לאומה זו או אחרת".⁸⁹

⁸⁹ ראו: ונסלובה, 2004, עמ' 468.

ביבליוגרפיה

ארכיונים

⁹⁰**Russian State Military Archive:**

Reports of Security Police on the Situation in Lithuania, Russian State Military Archive. Fund 500–k. List 1. File 756. Pages 3–5. Copy. Typescript. Translated from German.

Act on atrocities committed by fascist aggressors in the Ponar district near Vilnius, N–18313 Volume 18. Pages 236 with overleaf. Certified typewritten copy from the Jewish Museum in Vilnius. Translated from Polish.

From protocol of acceptance of statement of Kemzura Antanas, who participated in executions of Jews in vicinities of Vilnius including Ponar, Russian State Military Archive, Fund 100. List 11. File 6. Pages 253–254. Certificated copy. Translation from Polish.

Report of the Task Team 3 Commander on the Solution of the Jewish Issue in Lithuania, Russian State Military Archive Fund 100. List 11. File 6. Pages 253–254. Certificated. Typescript copy. Translation from Polish.

Order of Reich Fuhrer-SS and Chief of German Police for the Ministry of Interior on the Tasks of Police on the Occupied Territories, Russian State Military Archive. Fund 1323–k, List 1. File 50. Page 10. Copy. Typescript. Translated from German.

⁹⁰ מסמכי הארכיון הרוסי כוללים תעודות ומסמכים רשמיים של מבצעי הרצח הליטאים והגרמנים. המסמכים מתבססים בעיקרם על רישומים שנלכדו על ידי הצבא האדום לקראת סוף מלחמת העולם השנייה, השוכנים כיום בארכיון הצבאי של המדינה הרוסית. חלקם מבוססים על מסקנותיה של ועדת חקירה מיוחדת לחקירת פשעי הנאצי שהקים הממשל הרוסי בפונאר עוד בטרם הסתיימה המלחמה, במטרה לחקור את אירועי הרצח שהתרחשו במקום. קבצי המסמכים תורגמו לאנגלית ופורסמו לפני כעשור. ראו:

Lakovlev, A. (2008) *The tragedy of Lithuania, 1941-1944: new documents on crimes of Lithuanian collaborators during the Second World War*, Moskva.

Special report of the 8th Department of the 4th office of NKGB USSR on atrocities in Ponar, Russian State Military Archive, Fund 100, List 11. File 5. Pages 29–39. Original. Typescript. Translation from Polish.

Transcript of interrogation of Sehnuz S.S. on atrocities in Ponar, Russian State Military Archive, Fund 100. List 11. File 6. Pages 242–246. Original. Typescript. Translation from Polish.

ארכיון המדינה, ירושלים:

קטעים מתוך יומנו של הנס פרנק, שלוקטו על ידי השופט ישראל כרמל, משפט אייכמן (תיק פלילי 40/6)

ארכיון יד ושם, רשות הזיכרון לשואה ולגבורה, ירושלים:

יד ושם, זיידל מרדכי: עדותו ב- "יד ושם", איו"ש חטיבה 3, O.תיק 8883

ארכיון התצלומים של יד ושם- גיא ההריגה בפונאר:

צילום של הגדר בפונאר המקיפה את בורות הירי, יד ושם, ארכיון התצלומים, 3380/410

צילום של יהודים בתוך אחד מבורות הירי בפונאר, יד ושם, ארכיון התצלומים, 2725 /A22

צילום של יהודים בפונאר מובלים אל מקום רציחתם, יד ושם, ארכיון התצלומים, 75FO4

צילום של הסולם המיוחד שנועד להעביר את גופות הנרצחים בפונאר מבור הרצח למשרפות,

יד ושם, ארכיון התצלומים, 3380/410

צילום של סרט משמלת ילדה, שנמצא באחד מבורות הירי בפונאר בשנת 1955, יד ושם, אוסף החפצים,

תרומת צילה ספבלובה-גורנציקה, ישראל.

מקורות מודפסים ותעודות

ארד, י'. (1978). בתוך: **השואה בתיעוד - מבחר תעודות מקוריות על חורבן יהודי גרמניה, אוסטריה,**

פולין וברית-המועצות, עורכים יצחק ארד, ישראל גוטמן, אברהם מרגליות. הוצאת יד ושם.

סאקוביץ'. א (2000): **וילנה-פונאר, אדמה ללא אלוהים: 835 ימי רצח עם / בתיעוד העיתונאי הפולני א.**

סאקוביץ'? (פענוח: ד"ר רחל מרגוליס: תרגום מפולנית והבאה לדפוס: דב ברגמן)

Arad, Y. Krakowski, S and Spector, S. (2005). *The Einsatzgruppen reports: selections from the dispatches of the Nazi Death Squads' campaign against the Jews July 1941-January 1943*, New York, N.Y: Holocaust Library.

Arad, Y. (2005). *Ponary Diary, 1941-1943: A By stander's Account of a Mass Murder by Kazimierz Sakowicz*, Yale University Press.

Lakovlev, A. (2008) *The tragedy of Lithuania, 1941-1944: new documents on crimes of Lithuanian collaborators during the Second World War*, Moskva.

יומנים, ספרי זיכרונות ועדויות

דוידסון, ג. (1978). **יומנה של יוסטינה**, הקיבוץ המאוחד, בני ברק.

כהנא, ד. (1977). **יומן גטו לבוב**. יד ושם, ירושלים.

פינחסוף, ל'. וכפתורי, י'. (2004) סרט דוקומנטארי מכיוון היער.

קובנר, א'. (1965). מעיזבונו של הרמן קרוק, **ילקוט מורשת**, ד' תל אביב.

קורצ'אק, ר. (1946). **להבות באפר**, מורשת בית עדות ע"ש מרדכי אנילביץ' וספריית הפועלים, מרחביה.

קלמנוביץ, ז'. (1977). **יומן מגטו וילנה וכתבים מן העיזבון שנמצא בהריסות**, ספריית הפועלים, תל אביב.

קפלן, ח. (1965). **מגילת ייסוריו**, יד ושם ועם עובד, תל אביב.

רינגלבלום, ע. (2003). **יומן ורשימות מתקופת המלחמה**, גטו וורשה ספטמבר 1939 – דצמבר 1942,

יד ושם ובית לוחמי הגטאות, ירושלים.

רינגלבלום, ע. (2003). **כתבים אחרונים (כרך ב')**, יד ושם בית לוחמי הגטאות, ירושלים.

רינדזיונסקי, א. (1987). **חורבן וילנה**, בית לוחמי הגטאות והוצאת הקיבוץ המאוחד, ירושלים.

ספרות מחקר

אורון, י'. (2010). **ג'נוסייד כדי שלא אהיה בין השותקים**, יחידה 12, האוניברסיטה הפתוחה, תל אביב.

אורון, י'. (2010). **לא שומעים את הקולות. שואה, זיכרון, יהדות**, האוניברסיטה הפתוחה, תל אביב.

- ארד, י'. (1975). **וילנה היהודית במאבק ובכיליון**, הוצאת יד ושם, ירושלים.
- ארד, י'. (1992). **הפתרון הסופי: התגבשות מזימת ההשמדה ומבצע ריינהרד**, משרד החינוך והתרבות, מרכז ההסברה ויד ושם, ירושלים.
- ארד, י'. (2000). "שוד רכוש היהודים בשטחי ברה"מ הכבושים בידי גרמניה הנאצית", **יד ושם קובץ מחקרים**, 29, ע"מ 85-116, ירושלים.
- ארד, י'. (2001). "שוואת יהודי ברית-המועצות", **משואה**, כ"ט, ע"מ 9-44, ירושלים.
- ארד, י'. (2004). **תולדות השואה, ברית המועצות והשטחים המסופחים**, הוצאת יד ושם, ירושלים.
- ארד, י'. (2003). "רצח היהודים בליטא תחת הכיבוש הגרמני (1941-1944)", דפים לחקר השואה, י"ז, ע"מ 135-156, **המכון לחקר השואה**, ירושלים.
- ארנדט, ח. (2000). **אייכמן בירושלים – דו"ח על הבנאליות של הרוע**, הוצאת בבל, תל אביב.
- ארנדט, ח. (2009). **יסודות הטוטליטריות**, הוצאת הקיבוץ המאוחד, בני ברק.
- ביכלר, י'. (1999). "יחידות שיטור מקומיות בשטחים הכבושים של ברית המועצות", **ילקוט מורשת**, ס"ח ע"מ 69-84, תל אביב.
- ברגמן, ד'. (1997). **השמיים נאטמו מעלינו**, משרד הביטחון ההוצאה לאור, תל אביב.
- ברטוב, ע'. (2020). **אנטומיה של רצח עם**, הוצאת עם עובד, תל אביב.
- גולדהגן, ד'. (1998). **תליינים מרצון בשירות היטלר**, : הוצאת ידיעות אחרונות. תל אביב.
- גולדברג, ע'. (2012). **בטראומה בגוף ראשון, כתיבת יומנים בזמן השואה**, הוצאת כנרת, זמורה ביתן ואוניברסיטת בן גוריון. באר שבע.
- דיקמן, כ'. (2000). **המלחמה ורצח יהודי ליטא, מדיניות ההשמדה הנאצית 1939-1945 מחקר ופולמוס בהיסטוריוגרפיה הגרמנית החדשה**, עורך אולריך הרברט (עורך המהדורה העברי דוד בנקיר), יד ושם, ירושלים.
- דבורז'צקי, מ'. (1950). **ירושלים דליטא במרי ובשואה**, הוצאת מפלגת פועלי ארץ ישראל, ירושלים.
- הילברג, ר. (2012). **חורבן יהודי אירופה, כרך שני**, עורכים: דוד בנקיר בלה גוטרמן, יד-ושם, ירושלים.
- הילברג, ר. (2012). **חורבן יהודי אירופה, כרך שלישי**, עורכים: דוד בנקיר בלה גוטרמן, יד-ושם, ירושלים.

- וארייקס, ו. מ"ירושלים דליטא" עד פונאר": יחסי ליטאים-יהודים בפרספקטיבות השואה" **שביל הזיכרון**, 39, 2000, ע"מ, 9-19, ירושלים.
- ונסלובה, ת. (2004). "יהודים וליטאים", **"עיונים בתקומת ישראל"**, כרך 14, ע"מ, 461-478, ירושלים.
- זורוף, א. ונאגייטה, ר. (2018). **מסע עם האויב**, ידיעות ספרים תל אביב.
- יחיל, ל. (1987). **השואה גורל יהודי אירופה 1932-1945** כרך ב, הוצאת שוקן, ירושלים: .
- לה קפרה, ד' (2001). **לכתוב היסטוריה, לכתוב טראומה**, תרגום: יניב פרקש: רסלינג יד ושם, תל אביב.
- לוי, פ. (1997). **השוקעים והניצולים**, עם עובד, תל אביב.
- לוי, ד' (1989). **תקופה בסוגריים 1939-1941**, הוצאת הקיבוץ המאוחד, תל אביב.
- לוי, ד' (1993). "לפרשת היחסים בין העמים הבלטיים לבין המיעוט היהודי שבתוכם בצל מוראות השואה ותוצאותיה", **משואה**, חוברת כ"א, עמ', 92-98, ירושלים.
- לוי, ד' (1995). **פנקס הקהילות ליטא**, יד ושם, ירושלים.
- לוי, ד' (1978). "יהודי ליטא בצל הפורענות", **ילקוט מורשת**, כ"ו, עמ' 83-98, ירושלים.
- מכמן, ד. (1992). **בימי שואה ופקודה**, יחידה 7, בהוצאת האוניברסיטה הפתוחה, תל אביב.
- מכמן, ד' (2001). **הפתרון הסופי של שאלת היהודים התפתחותו ויישומו: מצב המחקר**, בשביל הזיכרון, 42, ירושלים.
- סניידר, ט. (2012). **ארצות דמים: אירופה בין היטלר לסטלין**, מאנגלית: יוסי מילוא, כתר, ירושלים.
- סוצקבר, א' (2016). **גטו וילנה**: תרגום מחודש מיידיש: ויקי שיפריס, עם עובד, תל אביב.
- עינת, א' (2006). **החיים הפנימיים בגטו וילנה**, חיבור לדוקטורט, האוניברסיטה העברית, פנקס הקהילות ליטא, העורך דב לוי, יד ושם, ירושלים.
- פרידלנדר, ש' (1997). **גרמניה הנאצית והיהודים, שנות הרדיפות: 1933-1939**, ירושלים: הוצאת ספרים עם עובד, המכון הבין לאומי לחקר השואה, יד ושם, ירושלים.
- פרידלנדר, ש' (2009). **שנות ההשמדה, 1939-1945, ירושלים**: הוצאת ספרים עם עובד, המכון הבין לאומי לחקר השואה, יד ושם, ירושלים.

ציזיק, מ'. (1977). "הוויכוחים האידיאולוגיים במרכז הווילנאי", *ילקוט מורשת*, כ"ד, עמ' 143-170, תל אביב.

קלויזנר, י'. (1983). *ווילנה ירושלים דליטא דורות אחרונים 1881-1939*, בית לוחמי הגטאות.

Aleksion, N. (2017). "Intimate violence: Jewish testimonies on victims and perpetrators in Eastern Galicia", *Holocaust Studies*, 23 (1-2), pp 17-33.

Barnett, V. J. (1999). "Bystanders: Conscience and Complicity in the Holocaust", *Praeger Westport, CT: Greenwood Press*, Volume: 59, pp 125 -148.

Bartov, O. (2018). *Anatomy of a Genocide The Life and Death of a Town Called Buczacz*, Simon & Schuster.

Bubnys A. (1998). *Vokieciu Okupuoata Lietuva (1941-1944)*, Lietuvos Gyventoju Genocido ir Rezistencijos, Tyrimo Centras, Vilnius, (Summary in English).

Cesarani, D, and Levine, P. (2014). *Bystanders to the Holocaust*, Routledge, London.

Ehrenreich, R, and Cole, T. (2005). "The Perpetrator-Bystander-Victim Constellation: Rethinking Genocidal Relationships". *Human Organization*, Vol. 64, No. 3, pp 213-220.

Ernst K, Willi D, and Volker R. (1991). *Soldiers from a motorized column watch a massacre in Paneriai, Lithuania. The Good Old Days: The Holocaust as Seen by Its Perpetrators and Bystanders*. Free Press.

Ezergails, A. (1996). *The Holocaust in Latvia 1941-1944*, The Missing Center, Riga Model Printing House, Latvia.

Grabowski, J. (2013). *Hunt for the Jews - Betrayal and Murder in German-Occupied Poland*, Indiana University Press, Bloomington & Indianapolis.

Grabowski, J and Engelking, B. (2022). *Night without End, The Fate of Jews in German-Occupied Poland*, Indiana University Press.

Gross, J. T, (2001). *Neighbors: The Destruction of the Jewish Community in Jedwabne*, Princeton University Press.

- Garbarini, A. (2006). *Numbered days: Diaries and the Holocaust* Yale University Press.
- Hilberg, R. (1992). *Perpetrators, victims, bystanders: the Jewish catastrophe, 1933-1945*, New York.
- Hilberg, R. (1985). *The Destruction of European Jews*, Holmes and Meier, New York.
- Hilberg, R. (1996). *The politics of memory: The journey of a Holocaust historian*, Chicago.
- Levin, D. (1996). *Lithuania, The World Reacts to the Holocaust*, Edited by, David S. Wyman, Project director, Charles H. Rozenzweig, John Hopkins University Press, London.
- MacQueen, M. (2005). *Lithuanian Collaboration in the Final Solution: Motivations and Case Studies* United States Holocaust Memorial Museum. pp. 1–16. Archived from the original.
- Marrus, M. (1987). *The Holocaust in History* Hanover, NH: University Press of New England.
- Martens, L. (1985). *The Diary Novel*, Cambridge University Press.
- Miller, K. (1998). *The Holocaust in the Baltics, Encyclopedia of Baltic History*, University of Washington.
- Porat, D. (1994). *The Final Solution, The Holocaust in Lithuania Some unique aspects*, Routledge.
- Paul, A. L. (2002). *Attitudes and Action: Comparing the Responses of Mid-level Bureaucrats to the Holocaust*, Routledge.
- Tomkiewicz, M. (2008). *The Ponary Massacre 1941–1944*, Warsaw.

מקורות אלקטרוניים

אדרת. עופר. (2018) הסנאט בפולין אישר חוק האוסר לייחס לעם הפולני אחריות לפשעי השואה, הארץ,

<https://www.haaretz.co.il/news/world/europe/2018-02-01/ty->

אדרת. עופר. (2016) ההיסטוריון יאן טומאש גרוס מתעקש לפתוח את ארון השלדים הפולני, הארץ,

<https://www.haaretz.co.il/news/world/europe/2018-02-01/ty->

אנדריאס-פרידריך. ר. (1967). יומן ברלין (1938–1948) תרגום: חיים מס (מגרמנית), פרויקט בן יהודה,

<https://benyehuda.org/read/32673>

נספח א – עדויותיהן המלאות של תושבי פונאר⁹¹

א. עדותו של אדוארד ינקובסקי בנו של שומר ה"מעבר" (רודזינסקי ינקובסקי)

בן 14 בזמן האירועים (אביו מוזכר ביומן)

ש: מי היו הרוצחים?

ת: הייתה יחידה כזו של מומחים שהיו מוצאים להורג.

ש: הם היו ליטאים? מי היו האנשים האלו?

ת: כולם היו ליטאים. לא היה שם אף אחד אחר. אני אפילו זוכר כמה משמות המשפחה שלהם:

שלינקס, וילקס, אורבנצ'ו'ס.

ש: אתה זוכר איך הם נראו?

ת: קשה להגיד שאני זוכר אותם בפנים. אבל אני יכול לומר שראיתי אותם. הם אפילו באו אלינו הביתה, אבא עבד ב"מעבר" דרכו הובילו את האנשים והם היו באים לשם. הם היו באים לבדקה להתחמם. ראינו אותם ודברנו אתם.

ב. עדותה של יאדוויגה. שם משפחה לא מצוין. תושבת פונאר בזמן האירועים – בת 14

ש: בת כמה היית בזמן המלחמה?

ת: הייתי בת 14.

ש: מה את זוכרת?

ת: הבחורות רקדו איתם. צחקו.

ש: איך הם נראו?

ת: צעירים במדים או בתלבושת של גרמנים.

ש: באיזה מצב רוח הם היו?

ת: שיכורים. תמיד שיכורים. שדונים שיכורים.

⁹¹ פנחסוב, ל. כפתורי, י (מפיקים/ במאים) (2003) "מכיוון היער", ערוץ 8.

ש : שמחים או כועסים?

ת : כמובן שהיו שמחים. ברור ששמחו.

ג. עדותה של רגינה יבלונסקה עוזרת הטבח בת 17 בזמן האירועים

עוזרת המטבח לשעבר, רגינה ג'בלונסקה, סיפקה אוכל ליחידות היורים הליטאיות בפונאר. מדי יום הכינה ארוחות עבור הרוצחים. היא רוצה לדעת האם זו עזרה, ויחד עם זאת מדגישה :
 "היה לנו כיף גדול במטבח" :

ש : היו גם באים אלו שהוציאו להורג?

ת : כן.

ש : מי הם היו?

ת : אתם יודעים היום זה כבר לא סוד, אלה היו יחידות ליטאיות.

ש : האם בשלתם לכולם אותו דבר?

ת : לא הכל. את הקפה והתה בבוקר נתנו רק לשומרים, הם כנראה לא השתתפו בהוצאות להורג ורק שמרו. לארוחת צוהריים היו באים כולם. חלק היו לבושים במדים כאלו, בצבע ירוק. שמעתי גם את השפה הליטאית. הם רצו שנבשל להם תפוחי אדמה. הם אהבו מאוד סלט עם שעועית קצוצה דק ונקניקים שונים. חבל זה דווקא היה מתכון טוב אבל שכחתי אותו... הם אהבו גם סלט וצלי, כל מני דברים".

ש : כשאת עבדת במטבח התקיימו הוצאות להורג?

ת : כן, הן נמשכו ללא הפסקה. כל הזמן ירו ושרפו. את הגופות היו משליכים לתעלות, כך שמעתי. ההוצאות להורג נמשכו ללא הפסקה.

ש : אז בזמן שעבדת במטבח שמעת את היריות כל הזמן?

ת : כן. אלה היו יריות של תת-מקלע, שומעים אותן היטב.

ש : ואחר כך כאשר היו מגעים לארוחה היית מבינה שאלה הם אותם אנשים?

ת : בטח שהיינו מבינים, היינו מבינים את כל זה. האמת, רציתי להגיד שלפעמים גם היינו נהנות מהמטבח. הטבח היה בן אדם טוב, אוסטרי מווינה, גם זה שהביא את המזון היה אוסטרי.

ש : הרי ידעתם על הטרגדיה שמתרחשת. ידעתם שאלפי אנשים נרצחים ואתן בישלתם לרוצחים...

ת: אנחנו לא בישלנו, רק עזרנו, הטבח בישל. אם לא אנחנו, אז מישהו אחר היה עובד שם... נו
איך עזרתי... אלוהים יודע, אולי במידה מסוימת, כמובן שעזרנו. אבל לא עזרנו מרצוננו החופשי.

ד. עדותה של ילנה ינקובסקיאה קוקורבה תושבת פונאר, בת 16 בזמן האירועים

ש: האם מכרו רק בגדים?

ת: לא רק בגדים מכרו, גם כתרים מזהב. גם מטבעות עתיקים. מכרו הכל.

ש: איזה כתרים?

ת: שהוציאו מהפה, מזהב.

ש: מי קנה?

ת: מי שהיה צריך. היו מבאים את זה לכל הכפרים בסביבה.

ש: האם נשארה לך בזיכרון תמונה של בגדים?

ת: כן אני זוכרת. שכמיה של רב, לבנה עם פסים שחורים.

ש: למה מכרו את זה? הרי אף אחד בטח לא היה קונה.

ת: לא יודעת, אני רק ראיתי את זה.

ש: איפה ראית?

ת: כאן בפונאר.

ה. עדותו של אנטון תושב פונאר (שם משפחה לא מוזכר), בן 17 בזמן האירועים

ש: מה אתה זוכר מהאירועים?

ת: את רוב היהודים הרגו בסתיו. ברקע היינו שומעים את היריות. הרוח הייתה מגיעה
והריח לא היה נעים. היינו ממש נחנקים. שרפו אותם עם איזה חומר. לפני היו מפשיטים
אותם. הביאו את הבגדים למכור לישובים מסביב. החליפו תמורת אלכוהול והיו שותים.

ש: התושבים שלקחו את הבגדים של ההרוגים התעשרו מזה?

ת: מי שהתעסק עם זה התעשר.

ש : ומי שקנה?

ת : זה הרי גם פשע. זה גם פשע. זה אסור. להחליף לאלכוהול למשל. היורים הם היו שיכורים כשרצחו. שיכורים. לא היו פיכחים לרגע. הם היו שיכורים וככה עשו את הדברים. ואם היו פיכחים... לא יודע, אולי לא היו עושים את זה.

ו. עדותה של ליאונרדה איבנובנה תושבת הכפר חזייביץ, כפר שכן לפונאר בת 17

בזמן האירועים

ש : מפונאר היו מבאים בגדים. האם יצא לך ללבוש משהו מזה?

ת : לא, לא.

ש : האם הציעו לכם?

ת : הם לא הציעו למי שלא רצה. אי אפשר להציע למי שלא רצה, אז הם היו הולכים לכפרים אחרים.

ש : האם את ראית את הבגדים הללו?

ת : כן עגלות עמוסות בבגדים.

ש : איך הם נראו? הם היו בדם?

ת : לא, הם לא היו בדם, מי קנה דבר כזה? לא היה דם. הרי ירו בהם רק אחרי שהפשיטו אותם.

ש : הם לפעמים כשהלכת ברחוב, פגשת מישהו שלבש מעיל מפונאר, חליפה מפונאר או נעליים מפונאר?

ת : כן היו לובשים.

ש : בעצמך ראית שאנשים לובשים את זה?

ת : כן, בטח.

ש : מה הרגשת כשפגשת אדם הלבוש בבגדי רוצחים?

ת : כנראה שהתייחסו אל זה כמו לבגדי יד שניה. הרי אנשים מוסרים בגדים לחנויות יד שנייה, גם אם היו שייכים לאדם שכבר מת. נותנים לניקוי יבש ואז לובשים. ככה זה היה.

ז. עדותו של אדוארד ינקובסקי, תושב פונאר, בנו של שומר ה"מעבר" (רודזינסקי

ינקובסקי) בן 14 בזמן האירועים (אביו מוזכר ביומן)

המראיין מאמת את אדוארד ינקובסקי עם הכתוב ביומנו של סאקוביץ בנוגע להשתתפות של

אביו בסחר בבגדי הקורבנות – דיווח מה-28 בפברואר 1943 :

"למחרת מכר ינקובסקי מגפי שברו, כולן במידות גדולות. הוא טען שהמגפיים שלו והן קטנות

עליו. אני לא כל-כך מאמין, כי המגפיים היו גדולות ונראו במצב טוב. הסוליות היו חדשות.

איך זה שלא היו צרות מדי קודם לכן? אין לי ספק שאלו מגפיים של אחד הקורבנות".

אדוארד : "לא, לא יכול להיות" נו זה לא יכול להיות.... הוא מניח שהמגפיים של הקורבנות.

ש : זה רק אחד מהמקומות ביומן שסאקוביץ מזכיר את אבא שלך שהיה שותף לסחר ברכוש

הקורבנות.

ת : נו.. הוא מוזכר כאן פעם אחת שהוא מוכר מגפיים שהיו קטנים עליו. שוב, סאקוביץ רק

מניח שהמגפיים של הקורבנות. דברו פה הרבה על אבא שלי, אני יודע...

נספח ב – עדויותיהן המלאות של שורדי פונאר⁹²

א. עדותה של הילדה יהודית טרויאק

"ביום א', בשבת ב-10 בספטמבר, פרצה מהומה. אין אני יודעת למה. זוכרת אני בלבד שסיפרו על מאורעות ברחוב שקלאנה. למחרת נודע שבסמוך לביתנו נלקחו הרבה יהודים. נתכנסנו אז כולנו בדירתו של אחד השכנים וצפינו לחדשות. ב-8 בבוקר נכנסו פתאום ליטאים ופקדו להתלבש ולרדת לחצר. כאן סידרו אותנו בשורות. השוער לקח אצל בעלי-הבתים את המפתחות. הובלנו לבית-הסוהר. נשארנו שם עד למחרת. ביום ג' הוציאנו לחצר בית הסוהר. חשבנו שעומדים לשחרר אותנו, אך נצטוו להשאיר את הכל ולעלות במכוניות משא שחיכו לנו. בנסיעה באוטומובילים המכוסים, השגיחה אחת הנשים שעוברים אנו ליד יער, אחר-כך הגיע לאוזנינו קול יריות. לא ידענו מה קרה לגברים שהובלו ברגל על ידי הליטאים. משירדנו מהאוטומובילים הובלנו ליער דרך גבעות של חול ושם חכינו. משך כל היום בקע לאוזנינו הד היריות, בשעה 5 בערך אחה"צ לקחו עשרה מאתנו והובילונו רגעים מספר. קשרו עינינו והעמידונו על שפת הבורות. התקנתי לי את המטפחת באופן כזה שראיתי הכל... כאן, בבור, רבוצות היו גוויות הרבה. הליטאים ציוו עלינו לכרוע ברך. מיד פתחו ביריות, חשתי כאב חזק בידי ואבדה הכרתי. משחזרה אלי רוחי ראיתי שמוטלת אני ליד אמי המתה. הבור היה מלא גוויות. מתוך כאב שהציק לי פרצתי בבכי ולפתע חשתי שמישהו אחז בידי ונבהלתי מאוד. אך מיד שמעתי קול אישה, שלחשה לי שאפסיק בכיי, שכן יכולים הם לחזור ולהורגנו. לאחר שאמרה שבסביבה לא נשמעו עוד צעקותיהם של הליטאים, נתנה לי האישה אות. התחלנו זוחלות לירכתי היער. ארכה לנו זחילתנו זו, אך איש לא השגיח בנו, הצטרכנו לעבור תיל דוקרני שהקיף את המקום. ידי זבה דם. סוף-סוף הגענו ליער. שמענו אחר-כך שהליטאים מחפשים ביער ויורים".

ב. עדותה של המורה הוילנאית טימה כץ

"ב-2 אחר חצות הוארה לפתע חצר בית הסוהר בזרקורים. החלו מעמיסים אותנו על מכוניות משא. בכל מכונית כמה ליטאים חמושים רובים ו-60-50 איש. כך הובלנו בכיוון פונאר. הגענו לסביבה מיוערת הררית ובינות גבעות החול רבצנו עייפות ונבעתות. אפילו עתה לא השיג דמיונו של איש מאיתנו את חומרת מצבנו. לא הרחק מאיתנו בקעו מטחי יריות רובים. גרמנים פקדו וליטאים הוציאו לפועל. הליטאים החלו מסדרים אותנו בקבוצות בנות 10, הובילו את העשירות לבין הגבעות שממש הבקיעו יריות, ושוב חזרו ליטול קבוצות חדשות. פתע, כאילו עבר בנו זרם חשמלי

⁹² ראו: קורצ'אק רייזל: **להבות באפר**, הוצאת הקיבוץ הארצי/מרחביה, תש"ו-1946, עמ' ס-סח.

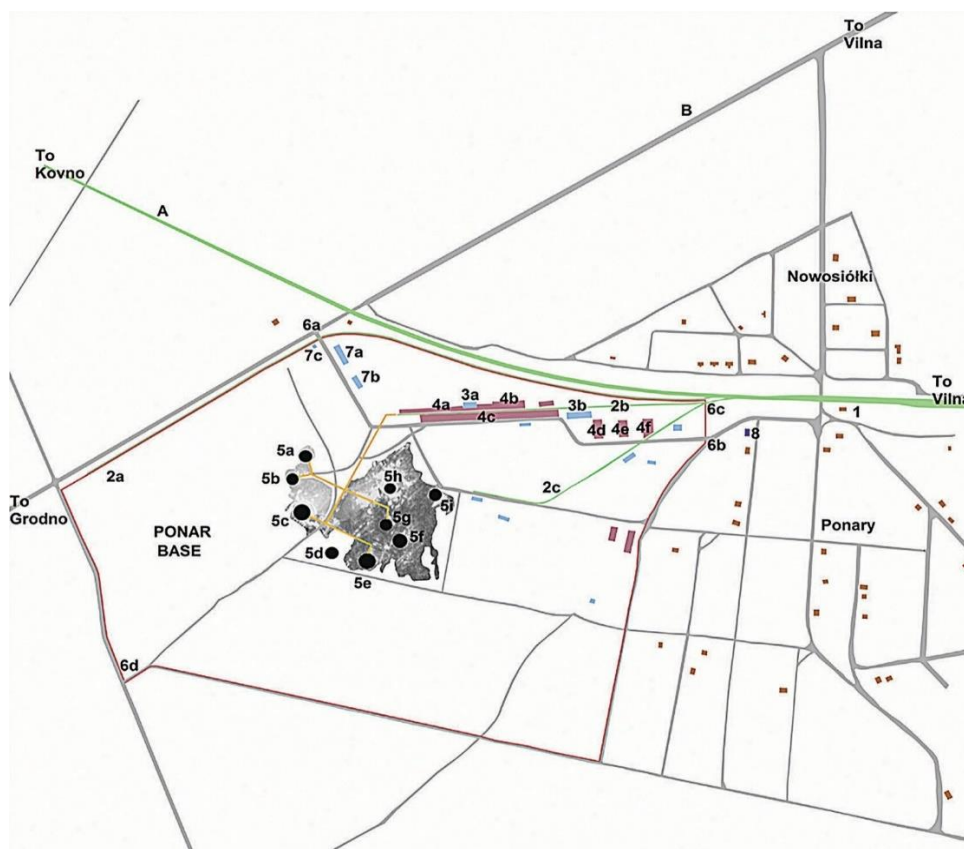
אחד, נתחוויר לכולנו פשר הדבר. הנשים החלו מתחננות אצל הליטאים, ניסו לשחד בשעוני יד, בחלקי בגדים. ויש שהשתטחו ונשקו מגפיהם של החיילים. החלו תולשות שערותיהן, קורעות בגדיהן – לא הועיל דבר. הגיע תורנו. שמתי פני לדרך ובנתיי איתי. בינות לגבעות נתקלנו בקבוצות שחיכו כמונו לגורלן. העמידונו בשורה חזיתית וחשתי את בתי הבכירה מחליקה מתוך ידי...משחזרה אלי רוחי הרגשתי שלחוצה אני, שדורכים על גבי, מתיזים עלי חומר חריף. הבינותי שמוטלת אני בקבר אחים בין גויות. הבינותי שספוגה אני דם – שחיה אני ופצועה. ועל אף השעה המאוחרת התרוצץ פה צעיר אחד שהתיז עלינו סיד וחיטט וחיפש בבור. שכבתי עוצרת נשימתי. הקשבתי לכל רחש. בתוך הקבר נשמעו עוד אנחות, גניחות חרישיות וחרחורי גסיסה. מלמעלה בקע צחוקם השיכור של הליטאים. בהקשיבי לכל אלה התקנאתי קנאה עזה במתים שפטורים הם מלחזות ונבצר מהם לשמוע. הייתי מוטלת שוות נפש ולא היה שוב אכפת לי דבר. פתאום שמעתי בקבר בסמוך לי בכייה חרישית. הקשבתי רגע והבחנתי בבכיו של ילד. זחלתי לעבר הקול. נדהמתי כשתוך זחילה מצאתי את גווייתו של בעלי, שאמש נפרדתי ממנו. הכרתיו לפי הלבנים שהתקנתי במו ידיי".

נספח ג- צילום של אחד מהבורות לאחסון מכלי דלק שנחפרו עלי ידי הצבא הרוסי בשנת 1940⁹³

⁹³ יד ושם, ארכיון התצלומים, 1798/15.

נספח ד - מיפוי⁹⁴ של אתר הרצח בפונאר המבוסס על תצלומי האוויר⁹⁵

⁹⁴ מפתח: אפור: כבישים; ירוק: קווי רכבת; חום: בתים; תכלת: מבנים בבסיס פונאר; סגול: פלטפורמות לוגיסטיות בבסיס פונאר; צהוב: תעלות דלק/מעצר; אדום: גדר המערכת של בסיס פונאר; A – וילנה-קובנה, מסילת רכבת; B – דרך וילנה קובנה; 1 – תחנת רכבת פונאר; 2a–c – ציפויי רכבת לתוך בסיס פונאר; 3a–b – מבנים הסמוכים למסילה הצדדית 2b; 4a–f – רציפים לוגיסטיים של רכבת; 5a–i – בורות הוצאה לפועל מוקפים בשדות אפר; 5h – בור המעצר; A – שער ראשי; B – שער לכפר פונאר; 6c – שער רכבת; 6d – שער דרום; 7a–b – צריפים; 7c – עמדת שמירה; 8 – בית קז'ימייז' סאקוביץ'.

⁹⁵ צילומי אוויר שצילם חיל האוויר הגרמני ביולי 1944 במהלך משימות סיור לאיתור כוחות הצבא האדום המתקדמים. לאחר נפילת גרמניה הנאצית, נאספו הצילומים הללו על ידי בעלות ברית, ראו:

Manchester University, (2020). Human Remains, Mapping Ponar (Paneriai): a reassessment.

<https://gvf.lt/wp-content/uploads/2020/07/article.pdf>

⁹⁶ תצלום סיור אווירי מתאריך 10 ביולי 1944. בורות הוצאה להורג בפונאר נראים בבירור לצד האות E.

ראו: a : Manchester University, (2020). Human Remains, Mapping Ponar (Paneriai): reassessment.

<https://gvf.lt/wp-content/uploads/2020/07/article.pdf>

[illegible]

3 ap

skiep, lot 18 *Tournefortia* to
ze cinni kolosowatej uciastaj,
ma *Tournefortia* nie, uciastaj
kagio wate. Pymnosta sam
pacta jedrnia, m. me skiep.
Nidnem to ptem a uciastaj
Pyle to obywatelstwo, morda
sam m. m., tak ranytym
piana uciastaj.

[illegible]

את תאריכי האקציות בפונאר – סאקוביץ סימן על דף מלוח שנה את תאריכי האקציות ב-X.

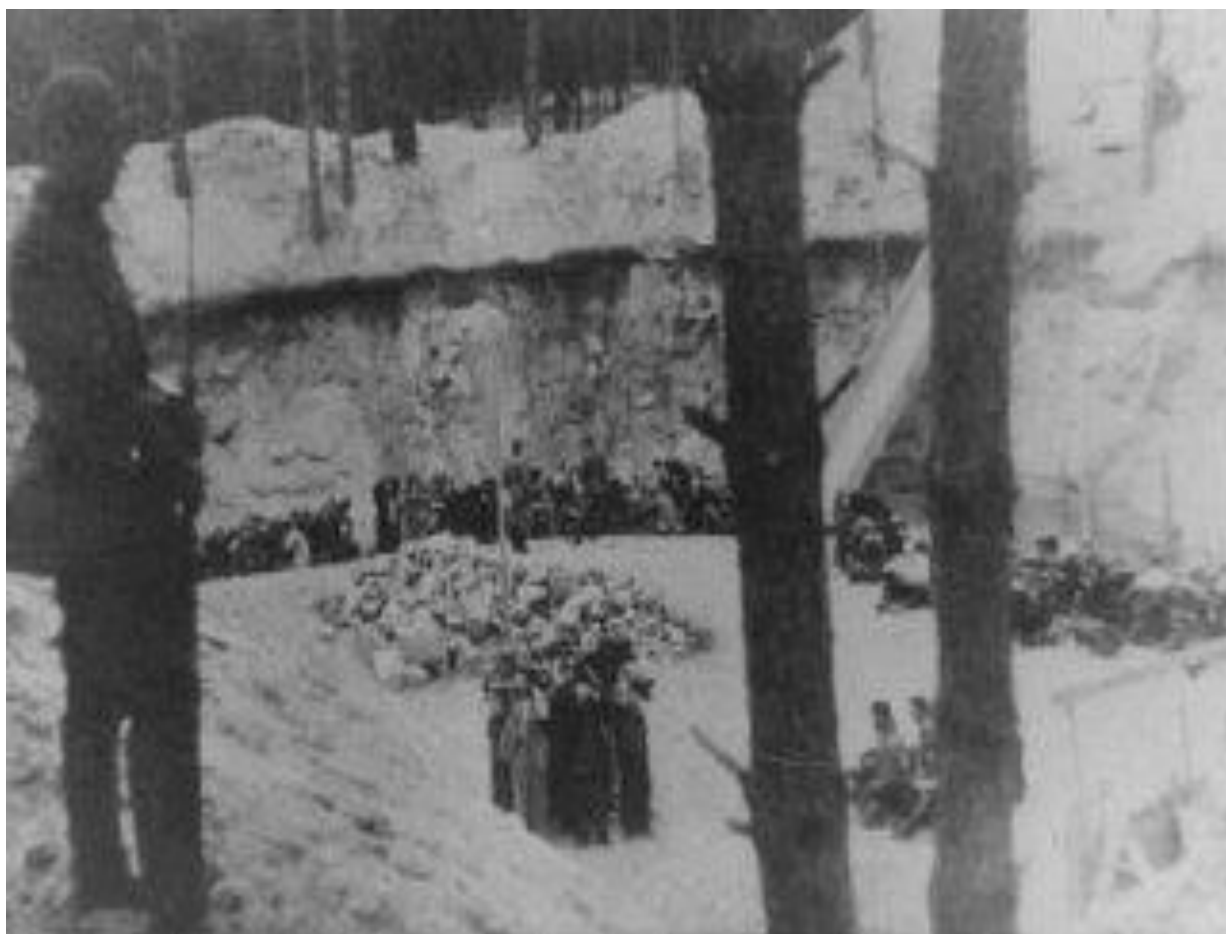
הפולני א. סאקוביץ': (פענוח: ד"ר רחל מרגוליס: תרגום מפולנית והבאה לדפוס: דב ברגמן) ע"מ 12-13.

נספח ז - צילום של יהודים באחד מבורות הירי בפונאר מובלים לאתר הרצח יוני 1941⁹⁸

⁹⁸ יד ושם, ארכיון התצלומים, A22 / 2725.

נספח ח – יהודים בפונאר מובלים אל מקום רציחתם יוני 1941⁹⁹

⁹⁹ יד ושם, ארכיון תצלומים, 75FO4.

נספח ט – הגדר בפונאר המקיפה את בורות הירי ועליה שלט, "מוקשים! סכנת חיים!"¹⁰⁰

¹⁰⁰ יד ושם, ארכיון תצלומים, אוסף ברוביץ' 3380/412.

נספח י – הסולם המיוחד שנועד להעביר את גופות הנרצחים בפונאר מבור הרצח למשרפות¹⁰¹

¹⁰¹ יד ושם, ארכיון תצלומים, אוסף התצלומים, 3380/410.

נספח כ - סרט משמלת ילדה שנמצא באחד מבורות הירי בפונאר בשנת 1955¹⁰²

¹⁰² יד ושם, אוסף החפצים, תרומת צילה ספבלובה-גורנציקה, ישראל.